

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Diplomová práce

Tereza Průšová

Nikájské císařství - basileus ton Romaion a jeho říše po ztrátě Konstantinopole

Empire of Nicaea - basileus ton Romaion and his Empire
after the Loss of Constantinople

Děkuji Daně Pickové za trpělivost a veškerý čas, který této práci věnovala.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu, a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 3. srpna 2019

Tereza Průšová

Abstrakt

Tato diplomová práce se zabývá Byzantskou říší na přelomu 12. a 13. století. Soustředí se na události po dobytí města Konstantinopole vojáky čtvrté křížové výpravy v roce 1204 a reakci byzantské elity na novou situaci. Hlavní pozornost je věnována činnosti Theodora I. Laskarise a vzniku Nikájského císařství. Srovnáváno je s dalšími dvěma významnými celky, které se etablovaly ve stejné době, Trapezuntským císařstvím a Epirským státem. Cílem této práce je analyzovat vztah těchto útvarů k politické tradici a kontinuitě Byzantské říše a pojmenovat hlavní prvky byzantské státnosti. Nikájské císařství je zde hodnoceno jako integrální součást dějin Byzantské říše s poukazem na významnou míru kontinuity společenských procesů.

Klíčová slova

Nikájské císařství, Theodor I. Laskaris, Laskaridové, Nikája, čtvrtá křížová výprava, Trapezuntské císařství, Epirský stát, 13. století, 1204, Konstantinopol, císař, Malá Asie, Byzantská říše

Abstract

The present thesis deals with the Byzantine Empire at the beginning of the 13th century. The text concentrates on events following the conquest of Constantinople by the crusader army in 1204 and the response of Byzantine elites to the new political reality. The main attention is paid to Theodore I Laskaris and his actions concerning the emerge of Empire of Nicaea. The Nicene Empire is compared to the Empire of Trebizond and the Despotate of Epirus. The purpose of the thesis is to analyze differences of these state units and their relation to the political and cultural tradition of the Byzantine Empire as well as to determinate main elements of the Byzantine statehood. The significant amount of both continuity of social processes and cultural traditions within the Byzantine society is emphasized. The Empire of Nicaea is evaluated as an integral and important part of the history of the Byzantine Empire.

Key words

Empire of Nicaea, Theodore I Laskaris, Laskaris, Nicaea, 13th century, Empire of Trebizond, Despotate of Epirus, 1204, Fourth Crusade, Constantinople, emperor, Asia Minor, Byzantine Empire

Obsah

Obsah	6
Úvod.....	7
1. Byzantská říše ve 12. století	12
1.1. Rozsah, obyvatelstvo a vládce říše.....	12
1.2. Otázky praktického fungování Byzantské říše ve 12. století	17
1.3. Byzantské elity 12. století a dezintegrační tendence po roce 1181.....	21
2. Nikájské císařství	30
2.1. Theodor Laskaris.....	30
2.2. Město Nikája	33
2.3. Konsolidace maloasijského území.....	37
2.4. Otázky praktického fungování Nikájského císařství	41
3. Císařové v Soluni a v Trapezuntu.....	45
3.1. Epirský stát.....	45
3.2. Trapezuntské císařství.....	49
4. Kontinuita Byzantské říše ve 13. století	57
4.1. Politická kontinuita Byzantské říše, zánik, nebo přerušení?.....	57
4.2. Oficiální reprezentace panovníka.....	61
4.3. Proměny ortodoxního světa.....	66
Závěr	71
Bibliografie	76
Primární prameny:.....	76
Sekundární literatura:	77

Úvod

Dějiny Byzantské říše mají v rámci historiografie zvláštní postavení. Optikou tradiční evropské periodizace dějin sice spadá existence říše převážně do období středověku, existovala v geografickém prostoru, který konstruujeme jako Evropu, a jednalo se o křesťanské území, přesto není integrální součástí příběhu evropského středověku. Nachází se na jeho pomezí a do velkého vyprávění zasahuje jen sporadicky a okrajově.

Faktory, které znesnadňují zkoumání Byzantské říše, ať už se jedná o velmi dlouhou dobu její existence, nebo geografickou polohu na rozhraní Evropy a Asie a s tím spojené vlivy mimoevropských kultur na její fungování, ji zároveň činí mimořádně zajímavou oblastí zájmu. Byzantská říše má v kontextu středověkých dějin značný význam a potenciál, který tkví zejména v možnosti rozšířit pohled na evropské dějiny tím, že přestaneme periferní území, ať už se jedná o Balkán, Pyrenejský poloostrov nebo ruské oblasti, považovat jen za nárazníková území chránící Evropu před cizími kulturami, a naopak obrátíme pozornost k proměnlivým formám vzájemné interakce.

Převládající historický narativ evropského středověku stále dostatečně neusiluje o pochopení společností, které v průběhu staletí přicházely do kontaktu s obyvateli křesťanské Evropy. Obecně obyvatelstvo jiného než katolického křesťanského vyznání většinou vystupuje v redukované roli konkurenta či nepřítele, což dobře ilustruje případ muslimského obyvatelstva. To, že je muslimský svět často pojímán jako celek, na jehož diferenciaci historici takřka rezignují, je způsobeno mimo jiné přetrvávající jazykovou bariérou, která i moderním badatelům znesnadňuje zkoumání arabských, tureckých nebo perských pramenů. Jejich zahrnutí do konstrukce plastičtějšího historiografického obrazu Byzantské říše a evropských dějin obecně je přítom do budoucna žádoucí.

Příklad Byzantské říše také ukazuje, jak nesamozřejmá je transformace antické společnosti ve středověkou a jak může být nerelevantní velká periodizace vymezující antiku a středověk. Státy katolické Evropy i ortodoxní Byzantská říše se shodně vyvíjely na základě odkazu Římské říše a dominantního společenského postavení křesťanského náboženství, přesto se vzhledem k odlišným podmínkám vyvíjely výrazně odlišně. Převládající představa o tom, co je středověká společnost a jak funguje, je takřka úplně odvozená od vývoje latinské Evropy a tedy omezená. Byzantské říše proto patří do obrazu evropského středověku už jen proto, aby připomínala nesamozřejmost tradičně prezentovaného a zdánlivě samozřejmého uspořádání středověké katolické společnosti.

Naprostá většina studií věnovaných historii Byzantské říše považuje rok 1204, kdy byla dobytá Konstantinopol vojsky čtvrté křížové výpravy, za milník zásadního významu. Tato událost si skutečně zaslouhuje naši pozornost, její význam však nespočívá v samotném aktu prvního dobytí města Konstantinopole za dobu jeho existence. Důležitý je zde spíše společenský a geopolitický kontext a to, jaké měla tato situace důsledky. Pro historiky je dobytí Konstantinopole skutečnou výzvou, neboť během staletí existence státu neexistuje mnoho srovnatelných příležitostí, kdy jediná událost podhalila v takové šíři jindy částečně skryté mechanismy fungování celé společnosti.

Rok 1204 v rámci dějin Byzantské říše nepředstavuje umělý bod na časové ose historiografie, přesto s ním někteří historikové takovým způsobem nakládají. Část historických prací, ať už obecné povahy nebo studií zabývajících se partikulárním fenoménem, rokem 1204 končí. Mnohé z prací pokrývající celou dobu existence Byzantské říše do roku 1453 částečně nebo úplně opomíjejí několik desetiletí po roce 1204 a navazují až v roce 1261, kdy byla Konstantinopol znovu dobytá vojáky císaře Michaela Palaiologa. Takový přístup může vyhovět potřebě periodizovat dějiny, rozdělit proud času v lidskou mysl lépe uchopitelné úseky. Jednotlivé periody mohou pak sice být snáze ohodnoceny, nicméně ne nutně snáze pochopeny. Naopak, podobné dělení, které je snad opodstatnitelné z pohledu politických dějin, zkresluje a omezuje naši schopnost porozumět dlouhodobým procesům a procesu společenského vývoje, který je ze své podstaty nepřerušitelný.

Můžeme dobu mezi lety 1204 a 1261 retrospektivně ohraničit jako logický celek, pokud takovou logiku přijmeme, a také ho pojmenovat. Pojmenování může negativně formovat naši optiku, vybízet k selektivní práci a manipulaci s obsahem podle toho, jak koresponduje s pointou, kterou zamýšlíme vyslovit. Jakékoliv označení nebo ohraničení je ze své podstaty umělé a zpětně aplikované. Navíc často vypovídá více o době, ve které je používáno, než o době, ke které se vztahuje.

Je třeba se ptát, zdali je současná podoba příběhu byzantských dějin 12. a 13. století ještě vitální, zdali je pohled historiků na jednotlivé fenomény stále ospravedlnitelný. V případě dějinných úseků, které se podobně jako období byzantských dějin po roce 1204 těší jen relativně malému zájmu badatelů, je riziko opakování a konzervování ustálených výkladů vysoké. Jejich revize je tedy potřebná.

Věřím, že rokem 1204 nezačíná období trvalého úpadku Byzantské říše, která by se tím dostala mimo náš zájem. Hodnocením úspěšnosti jednotlivých státních útvarů na základě vojenských porážek a vítězství, případně jejich územního rozsahu, ztrácíme kontakt se

skutečně důležitou rovinou reality, a sice materiálním i myšlenkovým světem lidí, kteří danou společnost vytvářeli. Vývoj každé společnosti je trvalý a nepřerušitelný proces. Potřeba evaluovat jeho jednotlivé fáze není nutně produktivním přístupem, neboť nepřispívá k většímu pochopení. Je naším úkolem zkoumat proměnlivou dynamiku tohoto procesu a snažit se identifikovat síť vzájemně působících sil a vlivů. Transzitivní období, jako je období vzniku Nikájského císařství, mají potenciál zviditelnit některé existující trendy.

Na přelomu 12. a 13. století v Byzantské říši kulminovalo množství vzájemně spjatých a dlouhodobě působících fenoménů, které ohrožovaly celistvost státního celku. Oslabování centrální moci a územní dezintegrace byly podtrženy významnou vojenskou porážkou. Ztráta Konstantinopole byla zásadní skutečností pro elity i běžné obyvatelstvo říše, avšak nebyla příčinou krizového stavu. Krize na konci 12. století vznikla v důsledku narušení a oslabení základních prvků byzantské státnosti. Tato nefunkčnost zároveň umožňuje lépe identifikovat to, co bylo pro fungování státu zásadní. Chci poukázat na problematiku místa současného pojetí byzantských dějin první poloviny 13. století, které kromě toho, že zkresluje povahu dezintegračního procesu, dostatečně neakcentuje společenskou kontinuitu. Struktura práce tento můj zájem odráží.

V první kapitole se zabývám otázkami praktického fungování Byzantské říše ve 12. století, neboť se významně shoduje s realitou Nikájského císařství po roce 1204. Ve 12. století má své kořeny většina hlavních společenských a politických trendů, které zásadně ovlivnily politickou realitu v posledních desetiletích 12. a na začátku 13. století. Hlavním z těchto trendů je dezintegrační proces ovlivněný přístupem elity k byzantské státnosti. Ve druhé kapitole se podrobněji věnuji Nikájskému císařství za vlády Theodora I. Laskarise. Zaměřuji se na první léta existence státu a sleduji, co bylo základem úspěšného obnovení císařské autority v Nikáji. Mojí snahou je vymezit zásadní prvky byzantské státnosti a podstatu autority císaře Římanů. Více než užitečný kontext k tomu poskytují Trapezuntské císařství a Epirský stát, které charakterizují ve třetí kapitole. V závěrečné čtvrté kapitole se věnuji podrobněji otázce kontinuity Byzantské říše na úrovni politické, kulturní a církevní.

Základem mojí práce bylo studium literatury věnující se dílčí oblastí fungování byzantského státu a společnosti v daném období. Tato literatura syntetizuje poznatky z archeologie a pomocných věd historických, což je nezbytné, neboť se zachovalo jen omezené množství písemných pramenů. V některých ohledech jsme zcela odkázáni na neliterární prameny poznání a jindy je třeba je významně zohledňovat vzhledem k míře stylizace, kterou řecké písemné památky vykazují. Byzantské prameny 12. a 13. století jsou charakteristické tím, že se jedná z větší části o díla respektující pravidla daného literárního

útvary neměnná po stovky let. Autoři 13. století tvořili stylem imitujícím klasickou řeckou literaturu co do formy i obsahu. Od autorů z prostředí latinské Evropy se ti byzantští navíc odlišovali společenským postavením, které je mnohem úžeji propojovalo s vládnoucími císaři, což dále znesnadňuje čtení a objektivizaci jejich textů.

Hlavním pramenem, který se k období Nikájského císařství vztahuje, je kronika, jejímž autorem je Georgios Akropolites. Pokrývá celé období existence nikájského státu, vznikala však až za vlády Michaela Palaiologa po roce 1261, čemuž odpovídá její hodnocení císařů dynastie Laskaridů. Doby několika málo let po roce 1204 si ve svých dílech všímají latínští autoři a účastníci čtvrté křížové výpravy Robert z Clari a Geoffroy Villehardouin. Další očitý svědek dobytí Konstantinopole a historik Niketas Choniates dovádí své vyprávění do roku 1206. Navzdory tomu, že zemřel až roku 1215 nebo 1216 a posledních deset let života strávil na nikájském dvoře, nevěnuje se ve svém díle prakticky vůbec působení Theodora Laskarise.¹

Z prostředí Epirského státu se nedochovala žádná kronika a jediné dílo, které se vztahuje k počátkům Trapezunského císařství, kronika Michaela Panatera, tak činí s velkým časovým odstupem a je velmi stručná. Naše informace o těchto státních útvarech jsou výrazně nedostatečné, což přispívá k tomu, že je jim historiky dlouhodobě věnována poměrně malá pozornost. Zprávy o Nikájském císařství ještě získáváme z některých úředních listin, které se dochovaly v kopiářích ortodoxních klášterů a z rétorických děl včetně oslavných řečí. Obecně lze pramennou základnu vztahující se k Nikájskému císařství hodnotit jako velmi omezenou.

Velká část informací týkajících se praktického fungování státu a společnosti v první polovině 13. století zůstane díky chybějícím pramenům pravděpodobně navždy skrytá našemu přímému poznání. Pro tvorbu hypotéz týkajících se Nikájského císařství často slouží prameny vztahující se ke starší nebo naopak pozdější fázi existence Byzantské říše. Kombinace progresivní a retrospektivní metody pomáhá překlenout nedostatečně pramenně podložené úseky byzantských dějin. Důraz na kontinuitu procesů v Byzantské říši odpovídá právě tomuto přístupu, zároveň souzní s dobovým důrazem na tradici. Byzantská společnost nesdílela s naší současnou společností modernizační paradigma - jakákoliv změna nebyla vnímána jako pozitivní inovace a pokrok, ale naopak jako nežádoucí odchýlení se od původního dokonalého stavu.

¹ Odkazy na jednotlivé pramenné edice viz Bibliografie.

Pro poznání Nikájského císařství jsou nezbytné nepřímé a komparativní metody. Považuji za zásadní využívání úžeji specializované odborné literatury zabývající se dílčími problémy v dlouhodobém horizontu a využití těchto specializovaných poznatků pro vytvoření celkového obrazu Byzantské říše na počátku 13. století. Prakticky jediná monografie, která usiluje o konstrukci takového obrazu, je přes čtyři desetiletí stará kniha Michaela Angolda *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261*.² Chybí moderní syntéza, která by se věnovala Nikájskému císařství, či ještě lépe Byzantské říši v horizontu 12. a 13. století, neboť v rámci roztržitosti tématu nelze načrtnout komplexní obraz při selektivním zaměření pozornosti. Vzhledem k mimořádné šíři a komplexitě daného tématu není vytvoření takové syntézy mým cílem. Chci se ale pokusit o revizi tématu, nabídnout odlišnou kauzalitu událostí a minimálně problematizovat ustálené pojetí dějin Byzantské říše počátku 13. století.

² Angold, Michael. *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261*. Oxford historical monographs. London: Oxford University Press, 1975.

1. Byzantská říše ve 12. století

1.1. Rozsah, obyvatelstvo a vládce říše

Dříve než bude možné zabývat se existencí státního útvaru známého jako Nikájské císařství, je třeba blíže specifikovat situaci, za které na samém počátku 13. století vzniklo. Je nutné nejdříve ptát se, jaká byla v průběhu 12. století povaha moci císaře v Konstantinopoli, jakému území vládl a kdo byli obyvatelé jeho říše.

Císař v Konstantinopoli byl císař Římanů. Politická kontinuita a státní tradice říše od dob antického římského impéria nebyla nikdy přerušena a proto říše, kterou dnes nazýváme Byzantskou, byla v očích jejích obyvatel a i těch, kteří na ni nahlíželi zvenčí, nadále vnímána jako Římská říše.³ Křesťanský panovník stojící v jejím čele byl zástupcem Božím na zemi a jeho pozemské impérium, ideálně totožné s celým křesťanským světem, bylo chápáno jako imitace Království nebeského.⁴

Postavení císaře Římanů bylo po staletí výjimečné a lišilo se od pozice středověkých panovníků v latinské Evropě. Tato odlišná kvalita se zajímavě projevuje i na úrovni jazyka. Je poměrně obtížné adekvátně doplnit adjektivum „císařský“ tak, aby odráželo charakter jeho moci a místo ve společnosti, kterou u císaře předpokládáme. Slovní spojení „císařský úřad“ je snad možné použít pro *Imperium Romanum*, kde úřad asociujeme s volbou panovníka a máme na paměti sbor volitelů římského krále, nelze ho však aplikovat pro císaře v Konstantinopoli. První císařská volba provedená úzkou skupinou vysoce postavených a osobně mocných mužů tam neproběhla před rokem 1204. Byzantští císaři běžně neusedali trůn na základě volby, nýbrž proklamace dostatečně podpořené armádou, případně mocenským a ekonomickým postavením vlastní rodiny.⁵

Problematické je pak i použití spojení jako „císařská hodnost“ nebo „císařský titul“. Zatímco hodnost přednostně asociujeme s armádní hierarchií, slovo titul má v tomto případě feudální konotace, hlavně však sdílí inherentní představu o tom, že mohou být jedinci uděleny. Implikují, že v rámci systému existuje konkrétní autorita, osoba nebo instituce, která o udělení může rozhodnout. To ale nebyl případ konstantinopolských císařů, kteří se

³ Autorem tohoto distinkčního pojmenování je Hieronymus Wolf, který vydal roku 1557 dílo *Corpus Historiae Byzantinae* jako kolekci středověkých řecky psaných pramenů.

⁴ Page. *Being Byzantine*, s. 53.

⁵ Podle antické teorie byl císař volen, resp. podpořen armádou, Senátem a lidem hlavního města. In: Cheynet. *Pouvoir et contestations à Byzance*, s. 177. Zejména Senát prošel od antických dob značnou transformací. Stále představoval sbor významných mužů města a říše. Tento sbor, ačkoliv relativně exkluzivní a prestižní, nicméně v praxi nedisponoval významnými pravomocemi. Od reformy v 7. století představoval spíše dvorskou vrstvu než instituci. In: Dagron. *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, s. 324.

nacházeli na samém vrcholu společnosti a neměli být omezeni aristokracií, městy nebo církví. Jediná vůle, které byli podřízeni, byla vůle Boží. Nejvhodnějším termínem je proto „císařská autorita“. Vystihuje podstatu císařova působení, které v sobě zahrnovalo neomezený potenciál a neomezenou autoritu, kterou panovník disponoval.

Jedním z prvořadých úkolů panovníka bylo zachování *taxis*, přirozeného pořádku a řádu uvnitř říše.⁶ *Taxis*, řád, byl vysoce ceněný, neměl by ale v našich představách být zaměňován s mírem. Pro Byzantskou říši a středověké státy obecně byl stav probíhajícího vojenského konfliktu častější než stav míru.⁷ Představa řádu se spíše týká průběhu společenských vztahů, správy a vládnoucí hierarchie. Císař byl absolutním garantem tohoto pořádku a fungování celé společnosti. Prvořadým společenským úkolem císaře bylo spravovat říši tak, aby její obyvatelé, obyvatelé civilizovaného křesťanského světa, došli spásy. Díky tomu disponoval mocí zasahovat do všech oblastí života Byzantské říše.

Jaký byl rozsah Byzantské říše na přelomu 12. a 13. století? Území říše nebylo vymezeno žádnými pevnými hranicemi, v praxi bylo proměnlivé a shodovalo se s aktuálním rozsahem vlivu a autority konstantinopolského císaře. Hranice území v dnešním slova smyslu, tedy jako myšlené, přesto však objektivně existující linie přesně dělící sféry vlivu v geografickém prostoru, ve středověku neexistovaly. Kontrolu území dokládala kontrola měst, případně významných strategických bodů, například horských průsmyků nebo pevností. Na úrovni státního celku Byzantské říše bylo její území totožné s územím, na kterém byla elita ve službách státu schopna uplatňovat svou autoritu vůči obyvatelstvu a ideálně ho i efektivně ho bránit.

Mezi jednotlivými státními celky a etnickými skupinami existovala ve středověku hierarchizovaná a proměnlivá síť vzájemných závislostí. Míru této závislosti lze přitom někdy obtížně odhadnout a interpretovat. Pro Byzantskou říši a politickou realitu po roce 1204 je důležitá zejména situace na Balkáně. Tato oblast byla ze strategického hlediska klíčová, neboť její kontrola souvisela s bezpečností Konstantinopole. Ideální hranici sféry byzantského vlivu představoval až dolní tok Dunaje.⁸ Nepřátelské elementy uvnitř této hranice představovaly významné bezpečnostní riziko a vázaly vojenské síly říše, což negativně ovlivňovalo východní hranici. Zároveň nebylo v možnostech ekonomických a lidských zdrojů Byzantské říše přímo kontrolovat celé hornaté a etnicky roztržštěné území

⁶ Cameron. *The Byzantines*, s. 72–73.

⁷ Cheynet. *Pouvoir et contestations à Byzance*, s. 304.

⁸ Stephenson. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, s. 125.

Balkánu až po Dunaj. Přímá kontrola byla nezbytná pouze na klíčových strategických bodech, jakými byly horské průsmyky v pohoří Stara Planina, a prostřednictvím *strategoí* ve významných městech na hlavních komunikačních trasách.⁹

Co se týče balkánského vnitrozemí, dlouhodobou strategií byla snaha o spolupráci s místními elitami. Relativně úspěšnou byla zvláště spolupráce se srbskými elitami, ale existovala snaha působit i na elity bulharské, valašské nebo albánské.¹⁰ V různých dobách byly tyto snahy různě úspěšné, v závislosti na aktuální mocenské konstelaci. Obyvatelstvo Balkánu bylo etnicky i nábožensky různorodé a střetávaly se zde zájmy více mocenských subjektů. Kromě vlivu Byzantské říše zde byl patrný i vliv papežství, a to zejména v oblastech při pobřeží Jaderského moře, geograficky blízkých k Apeninskému poloostrovu.

Nicméně je důležité, že samotné byzantské elity vnímaly obyvatelstvo Balkánu jako příslušníky několika různých skupin, které by se měly nacházet ideálně ve stavu nějakého stupně závislosti na Byzantské říši, proto se v tomto smyslu snažily intervenovat. Tato intervence probíhala buď příležitostně vojensky, nebo mírově skrze vazby na místní elity. Nebylo přitom cílem vytvořit po celém balkánském území fungující administrativní struktury. Stačilo, když díky zásahům tyto oblasti nepředstavovaly vojenskou hrozbu a místní elity vystupovaly jako podřízené autoritě císaře.¹¹

Příklad Srbů a jejich elit, ukazuje některé z mechanismů, které centralizovaná Byzantská říše uplatňovala pro kontrolu svého periferního území. Bylo využíváno elit místní společnosti, které byly ke spolupráci motivovány a nuceny kombinací privilegií a vojenské nadřazenosti konstantinopolské autority. Privilegované postavení jedince vycházející z jeho rodového postavení v rámci místní společnosti bylo však zároveň potvrzováno a upevňováno autoritou vycházející z Konstantinopole, čímž se na ní daný jedinec do jisté míry stával závislým.

Ve 12. století byl nejvyšší srbský vládce titulován jako *veliki župan*.¹² Z pohledu byzantské státní teorie byl *veliki župan* závislý vládce, či lépe řečeno správce území, které

⁹ Jednalo se o silnice umožňující rychlé přesuny pozemní armády až ke Konstantinopoli. Vedle silnice *Via Egnatia* táhnoucí se z Drače přes Soluň až do hlavního města byla pro území Balkánu významná silnice *Via militaris*. Ta směřovala k Dunaji balkánským vnitrozemím skrze města jako Adrianopole, Sofie a Niš. In: *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 664.

¹⁰ Označení části slovanského ortodoxního obyvatelstva balkánského poloostrova za Srby má oporu jak v dobových řecky psaných pramenech, tak později v pramenech srbské provenience. Přesto je používání etnonym, která se shodují s označením příslušníků národů v moderním slova smyslu, v kontextu středověku vždy problematické.

¹¹ *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 665.

¹² Tento titul se objevuje od 11. století. V byzantských pramenech je zmiňován v několika různých verzích, což lze přičíst slovanskému původu titulu. Jedná se např. o archizupanos (ἀρχιζουπάνοϛ), megazupanos (μεγαζουπάνοϛ), či megalos zupanos (μεγάλος ζουπάνοϛ). V panegyris pro Manuela I. byzantský rétor Theodor Prodromos použil také verzi archiserbozupanos jako titul Uroše II.

mu bylo svěřeno z vůle a autority císaře. Nedostatek spolupráce nebo jakýkoliv odpor tak mohl být hodnocen jako rebelie.¹³ Takový úhel nahlížení problému silně favorizuje právě byzantské ideologické hledisko a neodpovídá plně reálné, komplikovanější podobě vztahu. Bylo by chybné vnímat území Byzantské říše jako homogenní. Už jen skutečnost, že i v řeckých pramenech byla používána pro místní srbské elity označení vycházející ze slovanského jazyka, jasně ukazuje opak.

Aby se zabránilo přílišné mocenské emancipaci srbských elit, kolísala přízeň Konstantinopole mezi jednotlivými rody nebo jejich větvemi. Možnost volby a nesamozřejmost podpory udržovaly slovanské elity ve stavu závislosti a politické roztržitosti. Zároveň zde existovala aktivní snaha tyto elity osobně navázat na Konstantinopol i prostřednictvím sňatkové politiky a náboženství. Sňatky příslušnic širší královské rodiny se spojenci, či potenciálními spojenci byly běžným politickým nástrojem.¹⁴ V souvislosti se sňatkem takový spojenec Byzantské říše dostal i příslušný dvorský titul, který může být vykládán pouze symbolicky a prestižně, ale teoreticky symbolizoval podřízenost daného vládce císaři v Konstantinopoli.¹⁵

Kdo byli obyvatelé, kteří se nacházeli pod vládou císaře Římanů? Nepřetržitá proměna území říše způsobovala, že se se pod vládou císaře Římanů ocitalo etnicky, jazykově i nábožensky různorodé obyvatelstvo. Například komnenovská expanze na konci 11. století přivedla pod vládu císaře v Konstantinopoli populaci Syřanů a Arménů.¹⁶ Asimilace takových početných skupin žijících v hraničních regionech byla žádoucí, neboť heterogenní periferie vystavené vlivu cizích státních útvarů představovaly bezpečnostní riziko.¹⁷

V etnickém, jazykovém, náboženském ani politickém smyslu v Byzantské říši nikdy neexistovala jednota. Ani ortodoxie, jakkoliv je pro danou společnost akcentovaná, nezaštiťovala všechny obyvatele říše. Realita byla vždy komplikovanější. Díky pohnuté historii christologických sporů a teologických kontroverzí a díky tomu, že byla Byzantská říše v přirozeném kontaktu se skupinami obyvatel jiného vyznání, byl v ortodoxní církvi propracovaný a ustálený rituál náboženské konverze. Existoval soubor tradičních textů pro

¹³ Maksimović. Serbia's view of the Byzantine world (1204–1261). In: Herrin. Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204, s. 121.

¹⁴ Příkladem takového sňatku může být sňatek Eudokie Angelovny a Štěpána I. Nemanji.

¹⁵ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 684.

¹⁶ Page. Being Byzantine, s. 55.

¹⁷ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 378.

konvertity z řad křesťanských heretiků, Židů i muslimů, což reflektuje jak existující náboženskou rozmanitost, tak připravenost k její redukci.¹⁸

Na území Byzantské říši trvale žilo muslimské obyvatelstvo. Není to překvapivá skutečnost vzhledem k častým změnám suverenity nad územím a obyvatelstvem v některých částech Malé Asie. Není důležité, jednalo-li se o zde usazené arabské či turecké obyvatelstvo nebo o potomky byzantských konvertitů k islámu. Důležité je, že toto obyvatelstvo bylo, jakmile se trvale ocitlo na území ovládaném z Konstantinopole, podporováno či vybízeno ke konverzi ke křesťanství. Tato konverze byla žádoucí vzhledem k oficiálnímu ideálu křesťanské říše. Nicméně v praxi byla konverze problematizována, například tvrdostí používané formule. Konvertita byl nucen nejen zřeknout se dosavadního učení, tradice a proroka Mohameda, nýbrž přímo i „Boha Mohamedova“.¹⁹ O usnadnění muslimských konverzí se snažil císař Manuel I. Komnenos v samém závěru své vlády právě změnou formulací užívaných při obřadu konverze. Dozvídáme se o tom i díky teologické kontroverzi, kterou toto opatření vyvolalo.²⁰

Oproti tomu Židé představovali skupinu osob jiného náboženství, která byla v říši přítomná po staletí, a tlak na její asimilaci nebyl velký. Židovské komunity různé velikosti byly usazeny především ve městech.²¹ Postavení Židů ve společnosti se věnovaly už rané legislativní sbírky vydané za vlády císařů Theodosia i Justiniána, v jejichž době bylo součástí říše i území Palestiny. Ze zákonů vyplývá, že postavení Židů v rámci říše nebylo stejné jako postavení křesťanů. Židé byli například částečně omezeni ve vlastnických právech, nemohli zastávat úřady jako křesťané nebo měli jiné postavení v soudních sporech. Na základě svého právně odlišného postavení vytvářeli Židé komunity vedené autoritou rabínů s vlastní vnitřní správou, vzdělávací strukturou a regulací. Přesto byli kulturně asimilovanou, řecky hovořící skupinou obyvatelstva, která nebyla odloučena od života svých měst.²²

¹⁸ Modlitební kniha *Euchologion* obsahuje v jedné své části rituály pro ty, co se rozhodli přestoupit k ortodoxnímu křesťanství. Původ těchto textů sahá minimálně do konce 9. století, ale v platnosti byly nepochybně i ve 12. století. In: Thomas. *Work on Christian-Muslim Relations*, s. 821.

¹⁹ Kompromisní řešení dosažené po dohodě s patriarchou a synodem biskupů bylo obsažené v textu, který vyšel v květnu roku 1180. Zde místo „Mohamedova Boha“ zatracoval věřící jen „Mohameda a jeho inspirátora“. Nicméně se zdá, že se tato verze neprosadila a používána byla nadále spíše starší verze. In: Thomas. *Work on Christian-Muslim Relations*, s. 822.

²⁰ Cameron. *Byzantine Matters*, s. 101.

²¹ Ve 12. století měla nejpočetnější židovskou komunitu města Konstantinopol a Théby, významný podíl židovského obyvatelstva byl i v Soluni, nebo na ostrovech Chios, Rhodos nebo Samos. In: Treadgold. *A History of the Byzantine State and Society*, s. 701–702.

²² Bonfil. *Jews in Byzantium: Dialects of Minority and Majority Cultures*, s. 103. K tomu přispívala mimo jiné i skutečnost, že se Židé ve městech věnovali široké škále řemesel a povolání, od zpracování hedvábí a výrobu skla přes lokální i dálkovou obchodní činnost až po medicínu. In: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1041.

Vedle náboženské diverzity můžeme v rozsáhlé říši zvažovat i značnou diverzitu etnickou. Zatímco církevní příslušnost lze snadno identifikovat a rozlišit, v případě etnicity chybí jakékoliv jasné kritérium, které by bylo nezpochybnitelně platné. Etnicita je zde subjektivní představa o příslušnosti k určité skupině obyvatel, která je vymežitelná jen v kontextu k jiné skupině. Jako taková představuje v kontextu Byzantské říše 12. a začátku 13. století složitý problém, neboť se do značné míry protíná s politickou identitou elit.²³ Pro naše potřeby se lze omezit na simplifikované tvrzení, že koncept „jinakosti“ byl v byzantské společnosti známý a přítomný, zároveň však v žádném případě neznamenal existenci pevných etnických hranic.²⁴

Jedním z nejzásadnějších kritérií římskosti tak zůstává kritérium kulturně-politické. To, co si lze představit pod pojmem kultura, je neodmyslitelně spjato s dimenzí politické identity, příslušnosti k římskému státu pod vládou císaře Římanů. Jazyk, vzdělání, umění, politický systém, právo i všechny další prvky běžného života obyvatel říše všech vrstev byly přímo či nepřímo determinovány působením státu. Konstantinopolský císař měl autoritu nad všemi obyvateli své říše, kteří byli subjekty jeho práva a vůle. Předpokládala se od nich poslušnost a respektování *taxis*.

Vzhledem k tomu, co už bylo řečeno, je patrné, že obyvatelstvo říše nemůžeme snadno rozdělit do skupin, natož pouhých dvou kategorií: Říman a ne-Říman. Spíš než v jednotlivých kategoriích se nacházeli obyvatelé Byzantské říše na škále, respektive na škálách, neboť žádný jedinec není nositelem jen jedné sociální identity. Zařazení člověka navíc nebylo v průběhu jeho života nutně neměnné a mohlo se pozměnit například zmiňovanou konverzí, či porušením politické poslušnosti vůči císaři.²⁵

1.2. Otázky praktického fungování Byzantské říše ve 12. století

Jak fungovala Byzantská říše po praktické stránce? Na základě aktuálních poznatků panuje přesvědčení, že trend hospodářského růstu a přírůstku obyvatel v Byzantské říši započal už v 10. století, plně se rozvinul ve století následujícím a zasáhl až do 12. století a

²³ Elity se mohly rozhodnout akcentovat vlastní odlišnost, domnělou nebo faktickou, jako prostředek politické emancipace. Nezávislá státní existence zakládala a prohlubovala rozdíly na úrovni kultury. To byl i případ ortodoxních Srbů, kteří žili pod vlivem konstantinopolské vlády po staletí. *Veliki župan* Štěpán Nemanja vyhlásil samostatnost svého území hned po té, co se dozvěděl o smrti císaře Manuela I., Srbského království však bylo oficiálně ustaveno až v roce 1217. In: *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 686.

²⁴ Zejména v hraničních regionech a v Konstantinopoli docházelo k uzavírání manželství, která můžeme vnímat jako smíšená, kde jeden z rodičů byl Říman a druhý tomuto pojetí v oči současníků nevyhovoval. Autoři 11. století referují o potomcích těchto manželství klasickým termínem jako o *mixobarbaroi*. Tito lidé jsou typickým příkladem osob, které je obtížné a zároveň zbytečné v etnickém smyslu jednoznačně zařazovat. In: *Being Byzantine*, s. 18–21, 54–55.

²⁵ Page. *Being Byzantine*, s. 54.

to navzdory politické krizi před nástupem Alexia I. a zásadním územním ztrátám na konci 11. století.²⁶ Růst počtu obyvatelstva se odrazil ve městech, kde posílil jejich urbánní charakter a funkci středisek řemeslné výroby. Se vzrůstajícím počtem obyvatelstva rostla i jeho kupní síla, což umožnilo kvantitativní i kvalitativní nárůst specializované řemeslné produkce ve městech.²⁷ Vzhledem k omezeným možnostem dálkové pozemní dopravy uspokojovala řemeslná produkce regionálních měst přednostně lokální poptávku, byť část zboží byla transportována do center regionálního významu a do Konstantinopole.²⁸

Konstantinopol představovala zdaleka největší trh v rámci celé říše, což bylo spojeno hlavně s pozicí stálého sídelního města císařského dvora a navazujících administrativních struktur. Kromě poptávky po vysoce luxusním a reprezentativním zboží ze strany císařského paláce je třeba připomenout podobnou poptávku ze strany církevní hierarchie a vysokého počtu městských klášterů. Konstantinopol byla nejvýznamnějším centrem produkce řemeslného zboží, přirozeně se v ní soustředili ti nejzručnější řemeslníci a vznikala díla vysoké umělecké i technologické kvality. Byla také největším přístavem celé Byzantské říše, odkud bylo luxusní zboží exportováno do jiných částí Evropy.²⁹

Export i import zboží v Konstantinopoli i dalších byzantských městech se ve 12. století dostal prakticky úplně pod kontrolu italských obchodníků. Dominantní postavení měli Benátčané, obchodní privilegia byla ale přiznána i Janovu, Pise nebo Amalfi.³⁰ Jejich pronikání do prostoru Konstantinopole mimo jiné ovlivnilo i charakter hlavního města, kde byly obchodníkům vyhrazeny čtvrti k trvalému sídlení, ve kterých drželi zástupci jednotlivých italských republik speciální privilegia a částečně uplatňovali vlastní právo.³¹

Námořní dominance flotil italských republik ve Středozezemním moři měla negativní vliv i na byzantské loďstvo.³² Do konce 11. století zanikly stálé regionální flotily, které byly v minulosti součástí armády některých přímořských *themat* Byzantské říše. Zachována zůstala pouze relativně malá imperiální flotila, *basilikon ploimon*, kotvící v Konstantinopoli

²⁶ Jacoby. *The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century*, s. 68. In: Frazier. *Essays in Renaissance Thought and Letters. In Honor of John Monfasani*.

²⁷ Kazhdan. *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, s. 40.

²⁸ Külzer. *Byzanc*, s. 127–128.

²⁹ Příkladem takové technologicky a umělecky jedinečné a pokročilé výroby jsou bronzové dveře byzantské proveniencí dovážené do dnešní Itálie. Dochovalo se celkově osm kusů z období mezi druhou polovinou 11. a první polovinou 12. století, které dodnes zdobí vstup do katedrál v některých italských městech (Benátky, Amalfi, Atrani, Salerno, Řím, Monte Cassino a Monte Saint Angelo). In: Frazer. *Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy*, s. 145–162.

³⁰ Vavřínek. *Encyklopedie Byzance*, s. 97.

³¹ *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 2158.

³² V případě Benátek neexistoval rozdíl mezi loďstvem obchodním a loďstvem válečným. Lodě mohly být použity k oběma účelům. Flotila Benátek byla neustále činná v obchodu, čímž vyvážela zisk, který umožňoval průběžnou obnovu rychle chátrajících lodí. Tento benátský model byl výrazně udržitelnější než model státem vlastněné nečinné válečné flotily.

určená primárně k obraně hlavního města.³³ S vymizením stálých regionálních flotil, jejichž obnova bývala v kompetenci velitelů jednotlivých *themat*, se veškerá námořní síla říše, její financování, velení i výstavba nových lodí soustředila ve 12. století v Konstantinopoli. Lodě pro vojenské kampaně byly stavěny až na základě konkrétních smluv a aliancí, případně pronajímány.³⁴

Pronájem válečných lodí se jevil jako logická volba vzhledem k tomu, že stavba a údržba válečného loďstva byla značně finančně náročná. Praxe pronájmu, přesněji žoldáctví, byla navíc ve stejné době v případě pozemní armády zcela běžná.³⁵ Benátky byly schopné dodat válečné lodě včetně posádky. Jakkoliv se mohlo toto řešení jevit jako krátkodobě výhodné, mělo katastrofální důsledky. Byzantská říše byla díky své poloze, rozloze, množství ostrovů a délce pobřeží ze strategického i praktického hlediska závislá na moři a efektivní schopnosti se na moři bránit. Negativní aspekty závislosti na cizím mocenském subjektu se v klíčové záležitosti válečného loďstva jasně ukázaly při pozdějším politickém rozchodu Benátek a Byzantské říše.

Byzantská města 12. století, včetně Konstantinopole, nepředstavovala čistě urbanizovaná řemeslná centra. Přes rostoucí podíl řemeslné výroby se většina obyvatelstva včetně toho městského nadále věnovala zemědělství. Bylo to možné díky existenci nezastavěných ploch uvnitř městských hradeb. Od pozdní antiky prodělala celá říše demografický úbytek, původní antická římská města v průběhu staletí buď populačně stagnovala, nebo se zmenšila. V souvislosti se společenskými změnami také postupně vymizely některé prvky antické městské kultury a ve městech v důsledku toho zanikaly velké veřejné stavby jako hipodromy, divadla nebo lázně. Vzniklý neobydlený prostor uvnitř původního opevnění tak byl využitelný k některé z forem živočišné nebo rostlinné produkce. Vzhledem k omezeným možnostem dopravy byla většina byzantských měst zásobována potravinami z nejbližšího okolí.³⁶ Potraviny nejméně odolné vůči zkáze jako zelenina byly pěstovány i v Konstantinopoli, zejména v prostoru mezi vnitřními konstantinovskými a vnějšími theodosiánskými hradbami.³⁷

Zásobování Konstantinopole potravinami a vodou bylo základním předpokladem k udržení praktické kontroly nad městem, které nemohlo být při své velikosti a počtu

³³ Savvidēs. *Ho hysteros Mesaiōnikos kosmos* (11os – 16os aiōnes), s. 73.

³⁴ *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1444.

³⁵ Külzer. *Byzanc*, s. 86

³⁶ Kazhdan. *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, s. 48.

³⁷ *Konstantinopol. Dějiny a archeologie*, s. 102.

obyvatelstva v tomto ohledu samostatné. Část potravin byla dovážena od počátku existence města. Pozdně antická Konstantinopol byl zásobována egyptským obilím podobně jako předtím Řím.³⁸ Postupem doby se měnila místa, ze kterých do hlavního města proudily potraviny, avšak naprostá většina z nich se tam dostávala po moři i ze vzdálených lokalit v oblasti Černého moře. Stablní důležitost měl i dovoz z celého regionu Thrákie, která představovala přirozené zázemí města.

Na rozdíl od měst v latinské Evropě se byzantská města ani částečně neemancipovala jako politické jednotky. Rostoucí ekonomický význam měst nebyl doprovázen přiznáním žádného významu politického. Pokud vůbec politické ambice obyvatel provinčních měst existovaly, zůstaly nezřetelné a nepodařilo se je realizovat. Provinční města zůstala funkčně podřízená hlavnímu městu. Konstantinopol po celou dobu své existence odčerpávala obrovské množství finančních a potravinových zdrojů z regionů celé Byzantské říše. I ve vzdálených městech říše byl život do značné míry determinován potřebami centra, které ve 12. století dále narůstaly.³⁹

Představu o praktickém fungování společnosti v Byzantské říši 12. dokresluje používání peněz. V dlouhodobé perspektivě lze nahlížet na vývoj obchodu jako na lineární přechod od naturální směny ke směně čistě monetární, a tedy podle míry monetizace hodnotit vyspělost ekonomiky a odvozovat prosperitu společnosti. Navzdory staleté tradici silné zlaté měny se v Byzantské říši stejně jako v ostatních předmoderních společnostech po celou dobu její existence uskutečňovala část plateb ve zboží. Míra, v jaké byly při obchodním styku zastoupeny peníze či naturálie, se lišila na základě několika faktorů. Roli hrál mimo jiné typ zboží, sociální status plátce nebo geografická poloha místa obchodu v rámci říše. Obecně byla platba penězi běžnější při prodeji řemeslných výrobků než zemědělských produktů a byla uskutečňována častěji ve městech, zvláště pak v Konstantinopoli, a v okolí hlavních dopravních cest, kde peníze cirkulovaly v největší míře.⁴⁰ Celkově byla nemonetární platba natolik častá, že zboží a potraviny představovaly rovněž akceptovatelnou formu vybírání daní a naopak byly potraviny a látky vedle peněz patrně součástí platu, který stát poskytoval svým úředníkům a vojákům.⁴¹

V průběhu staletí nezůstaly beze změn ani byzantské mince. Úpravy se týkaly hlavně mince nejdůležitější, zlatého *solidu*. Takto byla označována původní římská mince o ryzosti 24 karátů, postupem času se pro ni začal používat řecký název *nomisma*. Obsah zlata v minci

³⁸ Külzer. Byzanc, s. 128.

³⁹ Jacoby. The Byzantine Social Elite and the Market Economy, s. 71.

⁴⁰ Morrisson. Money, coins and the economy, s. 42. In: The Byzantine World.

⁴¹ Kazhdan. Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries, s. 47.

se snižoval ve prospěch stříbra a mědi, přičemž v druhé polovině 11. století byla *nomisma* za použití těchto příměsí výrazně devalvována. Ještě za vlády Konstantina IX. v roce 1055 měla 20,5 karátů, na počátku vlády Alexia I. klesl podíl zlata na pouhého 2,5 karátu.⁴² Tato výrazná devalvace provázela několik desetiletí politické nestability a neúspěšných vojenských kampaní, které znamenaly zvýšenou potřebu výdajů ze strany panovníka.

Říše nemohla s tak výrazně oslabenou měnou fungovat, byla v roce 1092 provedena peněžní reforma. Znehodnocená zlatá mince byla nahrazena novou, která, aby se odlišila, byla nazývána *hyperpyron*.⁴³ Měla standardní váhu 4,55 g a navzdory názvu, který označoval „vysoce čistou“ minci, obsahovala pouze 20,5 karátů.⁴⁴ Nová zlatá mince byla ryzostí srovnatelná s 20,5 karátovým *solidem* Konstantina IX. Příměs stříbra a mědi měla praktický důvod, neboť zvyšovala tvrdost platidla a na rozdíl od původních měkkých zlatých *solidů*, které trpěly ztenčováním, docházelo k menšímu opotřebení prostým užíváním. Nový *hyperpyron* se ve 12. století značně rozšířil po celém Středomoří. Vedle arabského *dináru* byl využívanou zlatou mincí, jejíž sílu podporovala fungující a stabilní ekonomika.

Těžba drahých kovů, ražba mincí a celá monetární politika podléhala výhradně císařské pravomoci. Ražba mincí probíhala v hlavním městě, v některých obdobích však existovaly i mincovny v dalších městech, které pomáhaly uspokojit potřebu rozsáhlé říše po velkém množství peněz v oběhu. Vzhledem k tomu, že se na mincích od 8. století neobjevují značky mincoven, ve kterých byly vyraženy, máme problém mince z provinčních mincoven identifikovat.⁴⁵ Za Komnenovců byla ražba postupně centralizovaná v Konstantinopoli, pravděpodobně s výjimkou zachování ražby drobných bronzových mincí v Soluni. Jedním z možných motivů pro ukončení provozu provinčních mincoven, například té v makedonské Filippopolis, může být snaha císařů mít zásoby drahých kovů pro ražbu mincí pod kontrolou, mimo dosah možných negativních provinčních vlivů.⁴⁶

1.3. Byzantské elity 12. století a dezintegrační tendence po roce 1181

Jednou z nejzásadnějších proměn konce 11. a zejména 12. století je proměna elit. Započala vládou Alexia I. Komnena a měla dalekosáhlé důsledky.

⁴² Morrisson. Money, coins and the economy, s. 37. In: The Byzantine World.

⁴³ νόμισμα = „mince“, νόμισμα ὑπέρπυρον = „vytříbená, vysoce čistá mince“

⁴⁴ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 964.

⁴⁵ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1376.

⁴⁶ Morrisson. Money, coins and the economy, s. 39. In: The Byzantine World.

V době kolem roku 1081, kdy se stal císařem Alexios I. Komnenos, čelila Byzantská říše invazím Pečeněhů na Balkáně, seldžuckých Turků v Malé Asii i útokům Normanů ve Středomoří, v návaznosti na to ztrátě území a zásadnímu nedostatku finančních prostředků. Při podobně rozsáhlém vnějším ohrožení byla pro zachování státu a udržení autority pro nového císaře klíčová spolupráce s elitami. Císař kvůli zachování existence Byzantské říše potřeboval efektivní a loajální elity, které by se s maximální angažovaností podílely na obraně státu. Kromě účinné obrany byly však zároveň potenciální hrozbou pro panovníka. Sám Alexios I. pro sebe získal císařskou autoritu z pozice mocného příslušníka vojenské elity. Usedl na trůn v době, kdy se jednotliví císařové rychle střídali a díky tomu byla centrální moc významně oslabená. Aby byl schopen vojensky čelit vnějším nepřítelům a zároveň eliminovat vnitřní opozici, přijal Alexios I. taktiku, která spočívala v tom, že štědře odměnil své podporovatele a osobně si zavázal své někdejší i případné rivaly. Obojí činil prostřednictvím udělování darů, úřadů, propůjčování pozemků či výnosů z nich a samozřejmě prostřednictvím sňatkové politiky, neboť příbuzenské vazby s císařovou rodinou zvyšovaly společenskou prestiž rodu.

Prostředky, které zvolil Alexios I., nebyly nikterak nové. Udělování pozemkových privilegií i úřadů bylo ze strany císařů po staletí relativně běžnou praxí.⁴⁷ Nová však byla intenzita, se kterou císař uděloval privilegia a významné úřady lidem, kteří byli členy jeho vlastní rodiny. Záměr obsadit významné úřady v Byzantské říši příbuznými byl logický v situaci, kdy se u rodinných příslušníků tradičně předpokládala vysoká míra loajality. V polovině dvanáctého 12. století bylo díky tomu takřka 90 % nejvyšších postů vojenské hierarchie drženo Komnenovci a jejich příbuznými.⁴⁸ Podobný trend je patrný i v rámci provinční správy. V oblasti Malé Asie byla za vlády Alexia I. dobytá část dříve ztraceného území. Na něm došlo k obnovení systému *themat*, nyní ovšem jen jako relativně malých územních jednotek, v jejichž čele stála osoba disponující nejvyšší vojenskou i civilní správní pravomocí označovaná jako *doux kai anagrapheus*. I tyto správní posty zastávali takřka bez výjimky členové několika málo rodin spřízněných s Komnenovci.⁴⁹

Příbuzensky provázaná síť bohatých pozemkových vlastníků, kteří zastávali významné posty v armádě i civilní správě, tak dominovala životu impéria na nejvyšší úrovni. Jsme schopni to vysledovat zejména na základě osobních pečeti jednotlivých příslušníků civilní i vojenské hierarchie. Se vzrůstající četností se na nich vedle funkce křestního jména

⁴⁷ Bartusis. *Land and Privilege in Byzantium*, s. 132.

⁴⁸ Maguire. *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, s. 169–170.

⁴⁹ Haussig. *A History of Byzantine civilization*, s. 178.

objevují také jména rodová. Zatímco v 9. století se na dochovaných pečetích setkáváme s příjmením jen zřídka, jejich počet v 10. století narůstá a koncem 11. století se příjmení již stává zcela běžnou součástí pečetí. Že se nejedná o pouze administrativní, nýbrž celospolečenský trend, dokazují dochované písemné prameny. Narůstá četnost užití příjmení v pramenech, jako jsou kroniky a životy svatých. Zatímco na počátku 10. století zaznamenávaly texty rodové jméno osoby ve 20 % případů, na konci 12. století se jednalo už o 80 %.⁵⁰

Zdá se, že rodová příslušnost v byzantské společnosti začínala hrát stále významnější roli. Na úrovni státní správy je tento trend od počátku vlády Alexia I. Komnena nezpochybnitelný. Díky tomu, že byly úřady udělovány přednostně příslušníkům širší vládnoucí rodiny, se přitom proměňoval charakter byzantské elity. V souvislosti s Byzantskou říší tradičně nehovoříme o aristokracii, nýbrž o elitě, protože postavení jedince ve společnosti se nezakládalo na jeho příslušnosti ke konkrétní rodině. Odvíjelo se od držby úřadu v rámci vojenské, administrativní nebo církevní správy, přičemž o zisku úřadu rozhodovaly primárně schopnosti daného jedince. Důležitost úřadu pak určovala jeho pozici ve státní hierarchii a zároveň místo u dvora. Tento druh služební elity od nástupu Komnenovců ztrácel na významu.

I v minulosti přitom docházelo k předávání císařské autority v rámci jedné rodiny na základě příbuzenství. Mužští potomci vládnoucího císaře byli přirozeně považováni za vhodnější kandidáty na zisk císařské autority.⁵¹ Tento přístup byl funkčně podmíněn snahou udržovat maximálně stabilní poměry ve státě a předání moci z otce na syna představoval optimální nekonfliktní způsob. Jako model nicméně nikdy nezastínil potřebu silného panovníka v čele státu. Pokud existoval vhodnější kandidát, byl nakonec upřednostněn za cenu krátkodobé destabilizace. Tato systémová schopnost upřednostnit nejschopnějšího kandidáta na danou pozici do jisté míry vysvětluje dlouhou existenci Byzantské říše a mimořádnou schopnost tohoto státního celku překonat období krize.

O členy svojí rodiny se přitom císaři nejen mocensky opírali, ale sdíleli s nimi i část své legitimacy, což se ukázalo jako praktický problém.⁵² Negativní důsledky posunu společenského modelu od služební směrem k rodové elitě se jasně projevovaly už za vlády Manuela I. Komnena.⁵³ Příslušníci širší císařské rodiny zastávali vysoké posty jako potomci

⁵⁰ Stephenson. *The Byzantine World*, s. 22.

⁵¹ Cheynet. *Pouvoir et contestations à Byzance*, s. 184.

⁵² Angold. *Byzantine Politics vis-à-vis the Fourth Crusade*, s. 56.

⁵³ Magdalino. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, s. 188.

Alexia I. Komnena. Nejvyšší moc ve státě byla nicméně předávána pouze v jedné rodové linii. Ostatní mužští příslušníci rodu Komnenovců si na ni však postupně začali také činit nárok. Tento nárok se projevil ve formě pokusů o uzurpaci. Loajalita asociovaná s rodinou v rámci vládnoucího rodu přestávala fungovat, protože příbuzenské vazby se týkaly příliš širokého okruhu lidí. Ti navíc byli osobně mocní natolik, že měli prostředky k tomu, aby se mohli pokoušet o získání nezávislé moci.

Nespokojenost s vlastním postavením v rámci rodu zosobňoval Andronikos Komnenos, bratranec císaře Manuela I. Během svého života se opakovaně pokoušel získat císařskou autoritu. Podařilo se mu to v roce 1183, kdy odstranil nezletilého císaře Alexia II. a stal se ve věku 63 let samostatně vládnoucím císařem. Jeho vláda však trvala pouhé dva roky a skončila tím, že byl během nepokojů roku 1185 zavražděn v ulicích Konstantinopole.⁵⁴ Jeho smrt otevřela cestu panovníkům z jiné větve komnenovského rodu známým v historiografii jako Angelovci navzdory tomu, že oni sami se stylizovali jako Komnenové.

O tom, jak vysoké úřady budou jednotliví příslušníci vládnoucí rodiny zastávat, rozhodovala do značné míry jejich příbuzenská blízkost k vládnoucímu císaři. Se střídáním panovníků se tato blízkost proměňovala, což povzbuzovalo příslušníky vedlejších větví rodu k tomu, aby se pokusili mocensky osamostatnit. Ještě za vlády Andronika I. Komnena v roce 1184 vytvořil na Kypru vlastní nezávislou doménu Izák Komnenos. Izák byl prasynovcem císaře Manuela I. a za jeho vlády zastával správní funkci ve městě Tarsu v Kilíkii. Zde byl zajat po bitvě s Armény a několik let držen v zajetí. Po té, co byl osvobozen, využil prostředky, které mu byly poskytnuty na cestu do Konstantinopole, k cestě na Kypr. Izák se zde s falešnými dokumenty usadil nejdříve jako správce ostrova, avšak od konce roku 1184 vystupoval jak císař. Kromě používání císařských insignií nechal razit i vlastní mince, na kterých byl vyobrazen způsobem, který odpovídal zobrazování císařů v Konstantinopoli.⁵⁵

Císař Izák II. Angelos proti rebelii svého příbuzného účinně nezasáhl. Důvodem byla zejména slabá a neefektivní flotila.⁵⁶ Izákova vláda nad Kyprem trvala pouze do roku 1191,

⁵⁴ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 111–112.

⁵⁵ Jeho mince nápadně připomínají mince, které nechal razit císař Manuel I. Izák Komnenos má na hlavě císařskou čelenku *stemma*. Inskripce obsahuje vedle jeho jména jen nápis ΔΕCΠΟΤΗC (vládce), podobně jako v případě Manuela I. a dalších císařů. Zachovalo se několik typů stříbrných a měděných mincí, což vzhledem k pouhým sedmi letům Izákovy vlády naznačuje, že na Kypru byla v činnosti více než jedna mincovna. I díky tomu byly mince po dlouhou dobu připisovány Izáku II. Angelovi. In: Catalogue of the Byzantine coins, s. 354–360.

⁵⁶ To, jak události lící Choniates, dokládá slabost byzantského loďstva armády obecně. Výprava proti Izákovi Komnenovi byla z Konstantinopole vypravena, nicméně lodě byly napadnuty a ukořistěny ve chvíli, kdy na palubě nebyla vojenská síla, toho času vyloděná na souši. In: Choniates. O City of Byzantium, s. 204.

kdy ostrov obsadilo křižácké vojsko anglického krále Richarda Lví Srdce.⁵⁷ Izák Komnenos se nicméně nevzdal mocenských ambicí ani po ztrátě Kypru. Když se v roce 1195 dostal ze zajetí, do kterého byl vzat po dobytí ostrova, pokusil se vyhledat podporu své snahy získat císařskou moc v Konstantinopoli. Obrátil se kvůli tomu na seldžuckého sultána Kay-Krushawa i na významné členy byzantské hierarchie, avšak poměrně záhy na to zemřel.⁵⁸

Zatímco Andronikos I. Komennos byl bratrancem císaře Manuela a Izák Komnenos byl jeho prasynovcem, chronologicky další pokus o odtržení části území pod autoritou císaře v Konstantinopoli proběhl v roce 1185 v návaznosti na vraždu císaře Andronika a politickou nestabilitu v Konstantinopoli. Vedli ho bratři Petr a Asen, kteří byli příslušníky bulharsko-vlašské elity bez vazeb na komnenovskou dynastii. Jejich rebelie, která se mohla odkazovat na obnovení prvního bulharského státu, měla podporu Bulharů i Vlachů žijících uvnitř Byzantské říše, jako i za Dunajem sousedících Kumánů.⁵⁹ Izák II. Angelos nebyl schopný povstání vojensky potlačit a podrobit opětovně území vlastnímu vlivu. Kulturní blízkost a vliv staletí trvající vliv Byzantské říše v této oblasti se v obnoveném bulharském státě přirozeně projevil. Jeho vládci užívali titul *car* a napodobovali i další formální atributy, které využíval *basileus ton Romaion* v Konstantinopoli, včetně podoby mincí a ikonografické reprezentace.

Proti císaři se roku 1187 obrátil i Alexios Branas. Branas byl *sebastos* a *strategos*, velitel byzantské armády, která byla shromážděna za účelem potlačení bulharsko-vlašského povstání vedeného Petrem a Asenem. Armáda pod vedením Branase představovala v té době větší část byzantských ozbrojených sil. Branas zaútočil na Konstantinopol, byl nicméně poražen vojskem Izákova zetě Konráda z Montferatu a zabit v boji.⁶⁰ Podobně proběhlo ještě větší množství dalších pokusů o uchvácení moci v Konstantinopoli, které sice byly potlačeny, avšak jejich zvýšená četnost indikuje mimořádnou nestabilitu vlády Izáka II. Angela, za jehož působení proběhlo nejméně osm pokusů o uzurpaci císařské autority.⁶¹

⁵⁷ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 116.

⁵⁸ Choniates. O City of Byzantium, s. 254–255.

⁵⁹ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 120–121.

⁶⁰ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 122

⁶¹Je zajímavé, že jen v roce 1191 se vyskytly dvě revolty, v jejichž centru vystupovaly osoby vydávající se za syna císaře Manuela I., zesnulého císaře Alexia II. Komnena. Ten byl zavražděn v roce 1183 jako čtrnáctiletý při převzetí moci Andronikem Komnenem. Ti, co se za něj vydávali, jsou označováni jako Pseudo-Alexiové. První revoltu podporoval seldžucký sultán. Pseudo-Alexios budoval svou mocenskou základnu nedaleko tureckého území v oblasti údolí řeky Meandr. Byl nicméně brzy zavražděn. Druhá revolta Pseudo-Alexia se objevila záhy nato v regionu Paflagonie. Měla však efemerní charakter, tamní Pseudo-Alexios byl brzy zajat a popraven. Další Pseudo-Alexios se epizodně objevil v roce 1195 v Kilíkii. Tyto případy ilustrují silnou spojitost císařské autority s rodinou Komnenů. In: Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 123–124.

Byzantské říši 12. století dominovali příslušníci širší vládnoucí rodiny, kteří byli zároveň významnými držiteli půdy, kterou dostávali do užívání prostřednictvím grantů. Díky tomu získávali příjmy ze zemědělské činnosti obyvatelstva usazeného na dané půdě, neboť z ní nebyli povinni platit daně. Tím stát přicházel o značné množství finančních prostředků, které by vybral od svobodně hospodařících rolníků.⁶² Politika pozemkových privilegií stát oslabovala. Přispívala také k prohloubení majetkových rozdílů mezi významnými byzantskými rodinami. Přirozeně ne všechny úřady byly obsazeny Komnenovci, ve státní správě se nadále uplatňovali i osoby bez úzkého příbuzenského vztahu s císařskou rodinou. Šance získat významnější pozici v armádě pro ně sice výrazně klesla, vzdělaným a schopným mužům však byla nadále otevřena církevní hierarchie a také nižší posty v rámci administrativy a regionální správy.⁶³ Menší možnosti uplatnit se u dvora, tedy získat významný úřad v Konstantinopoli, zřejmě způsobila větší sepletí významných byzantských rodin s regiony a provinčními městy, kde měly tyto rodiny majetky.

Příkladem je rodina Mangafasů ve Filadelfii.⁶⁴ Nemáme doklady o tom, že by Mangafasové byli kdy příbuzensky spjati s vládnoucím rodem. Patřili do kategorie lokálních středních elit, jejichž někteří členové mohli působit v hlavním městě a zastávat zde nižší úřady, těžiště činnosti těchto rodin však spočívalo v regionech a místní správě. V letech 1188 a 1189 začal ve Filadelfii vytvářet nezávislou doménu Theodor Mangafas. Využil okamžik, kdy byla pozornost císaře Izáka II. opět vázaná na Balkáně v konfliktu s bulharsko-vlašským státem. Prohlásil se císařem a emitoval vlastní mince.⁶⁵ Byl sice později nucen vzdát se císařských insignií a odejít na území pod vládou sultána Kay-Krushawa, na území Byzantské říše se nicméně vrátil a obnovil samostatnou vládu ve Filadelfii před koncem roku 1203.⁶⁶

Je zajímavé, že Theodor Mangafas na rozdíl od svých mnohých současníků zřejmě neusiloval o zisk císařské autority v Konstantinopoli. Jeho moc nad městem a vliv v přilehlém regionu byly odvozeny od lokální podpory. Tuto snahu se osamostatnit a lokální podporu je také možné číst jako důkaz odcizení regionů od Konstantinopole a centrální vlády. Nestabilita v Konstantinopoli, její ústřední pozice a jednostranný vztah, který v praxi

⁶² Stephenson. *The Byzantine World*, s. 24

⁶³ Magdalino. *The Empire of Manuel I Komnenos*, s. 188–189.

⁶⁴ Dnešní Alaşehir se nachází v oblasti u Egejského moře na západě Malé Asie. Filadelfie byla součástí *thema* Thrakesion, mezi jehož významná města dříve patřil hlavně Efes, ve 12. století však roli nejvýznamnějšího regionálního města a sídla místní správy zastávala právě Filadelfie. In: Cheynet. *The Byzantine aristocracy and its military function*, s. 46.

⁶⁵ *Catalogue of the Byzantine coins*, s. 133.

⁶⁶ Dokladem toho, že se Theodoru Mangaphasovi podařilo Filadelfii a její okolí oddělit od Byzantské říše, je skutečnost, že území Filadelfie nebylo zahrnuto v *Partitio Romaniae*. Mangaphas se byl brzy nucen podrobit rostoucímu vlivu Theodora Laskarise v oblasti. In: Cheynet. *The Byzantine aristocracy and its military function*, s. 49.

znamenal zejména odliv množství prostředků z regionů do hlavního města, negativně ovlivňoval loajalitu měst, která se nacházela v okrajových územích říše a měla v minulých desetiletích zkušenost s tureckou nadvládou. Tyto faktory pravděpodobně zesilovaly vazby na příslušníky lokální elity, jako byl Theodor Mangafas.

Případ Theodora Mangafase vykazuje podobnosti s revoltou dalšího příslušníka lokální elity. Leon Sgouros si v letech 1201–1202 začal vytvářet nezávislou mocenskou základnu ve městě Nauplion, které bylo součástí *thema* Hellas a kde dlouhodobě působila jeho rodina.⁶⁷ Podobně jako Mangafas, i Sgouros využil toho, že se ústřední moc vyrovnávala s jinou rebelií v Thesálii.⁶⁸ Jeho lokální podpora byla dostatečná k tomu, aby byl schopen naverbovat jednotky. Z Nauplion šířil svůj vliv směrem na sever do měst Argos, Korint a na ostrov Egina. Nepodařilo se mu ovládnout Athény, které proto při útoku vypálil až na Akropoli. Théby se na základě toho vzdaly okamžitě.⁶⁹ Stojí za zmínku, že opozici vůči jeho aktivitám v regionu organizovali představitelé církevní hierarchie, metropolitě Korintu a Athén.⁷⁰ Po roce 1204 byl Sgouros v souvislosti s mocenským pronikáním latinských vojsk Bonifáce z Montferatu v oblasti nucen ustoupit a opevnit se v pevnosti Akrokorint, kde roku 1208 zemřel.⁷¹

V rámci politického života Byzantské říše se během staletí vyskytlo množství projevů, které směřovaly proti ústřední moci reprezentované císařem. Různili se jejich nositelé, lišily se formou, okolnostmi a úspěšností. Snahy o převzetí císařské autority se nevyhnuly prakticky žádné vládě. V případě úspěšných snah o změnu na trůně hovoříme nejčastěji o uzurpacích či převratech, v případě nezdaru se častěji objevuje termín rebelie. Uzurpace byla v rámci Byzantské říše legitimním prostředkem zisku vlády. Ten, kdo byl schopen dosáhnout na nejvyšší moc ve státě, jí byl ipso facto hoden.

Nabízí se chápat uzurpaci jako manifestaci osobních ambicí a touhy jedince po moci, nicméně k úspěšné uzurpaci byla potřeba řada věcí. Daný jedinec musel být osobně schopný a mocný a také nezbytečně potřeboval podporu dostatečně početné a významné společenské či zájmové skupiny. Pro úspěšné převzetí moci byla důležitá přímá či nepřímá kontrola

⁶⁷ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 455.

⁶⁸ Představiteli této rebelie byli Dobromir Chrysos, vlašský velitel pevnosti Stroumitza v byzantských službách, který se vzbouřil s cílem ovládnout části území, a Manuel Kamytzés, bratranec císařů Izáka II. a Alexia III, dřívější *protostrator* a velitel armád, který se k Dobromirovi dočasně připojil poté, co ho Chrysos vysvobodil ze zajetí. In: The Oxford dictionary of Byzantium, s. 641 a 1099.

⁶⁹ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1886.

⁷⁰ Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 139.

⁷¹ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1886.

armády, sama o sobě ale dispozice vojenskou silou úspěch nezaručovala.⁷² Esenciální byly osobní vazby na důležité osoby a rodiny v Konstantinopoli i mimo ni, tedy vazby na držitele významných postů administrativní, armádní nebo církevní hierarchie. Ve 12. století byly tyto vazby prakticky totožné s vazbami na konkrétní rodiny a jako takové byly zajišťované prostřednictvím svatebních aliancí.

Jedinci usilující o vládu nad územím se tradičně snažili ovládnout Konstantinopol, což souviselo s legitimizační funkcí města a pojetím ortodoxního císaře jako jediného panovníka celého civilizovaného křesťanského světa. Tato ideální představa se ve 12. století zřejmě oslabila. Objevují se rebelie příslušníků byzantské elity, které směřovaly k ovládnutí části území říše a vybudování vlastní nezávislé domény v daném regionu, aniž by byla patrná praktická snaha ovládnout Konstantinopol. Na rozdíl od případů, kdy hrozila ztráta části území vlivem nároku konkurenčního mocenského celku, dezintegrační rebelie byly prováděny někým, kdo byl předtím v podřízeném postavení vůči císaři.

Dezintegrační tendence se výrazněji projevovaly hlavně v posledních dvou desetiletích 12. století v souvislosti s výrazným slábnutím centrální moci a samozřejmě pokračovaly i na začátku 13. století. Vytváření osobních domén a státních celků příslušníky byzantské elity po ovládnutí Konstantinopole křižáky je třeba vnímat v tomto kontextu. Typově se jedná o stejný fenomén, kdy bylo cílem jedince prosazení vlastní autority na části území říše na úkor autority centrální. Zda se ambice jedince omezovaly pouze na omezenou moc v regionu, nebo směřovaly v dlouhodobém horizontu k ovládnutí Konstantinopole, lze přitom většinou jen odhadovat.

Zmíněné případy nejsou v žádném případě kompletním přehledem událostí, které spadají do kategorie revolt vůči centrální autoritě po roce 1181. Jsou nicméně relativně reprezentativním výběrem, který primárně demonstruje typovou rozmanitost. Ukazuje se, že na přelomu 12. a 13. století v Byzantské říši zřejmě neexistovaly pouze projevy směřující k převzetí ústřední vlády v Konstantinopoli, ale vyskytly se také pokusy o dezintegraci části území a ustavení na Konstantinopoli nezávislé vlády v regionech. Nositelé těchto tendencí byli členové významných provinčních rodů, bulharsko-vlašské elity, i členové rozvětvené rodiny Komnenovců. Podobně tyto revolty probíhaly jak na východní, tak na západní hranici říše a byly podporovány různými skupinami, ať už se jednalo o místní populaci, nebo mocenskou entitu mimo hranice říše.

⁷² Jak se ukázalo nejen při neúspěšné rebelii Alexia Branase.

Považuji tyto dezintegrační tendence za významný důkaz problémů císařské autority na konci 12. století, kdy se naplno projeví problémy systému implementovaného Alexiem I. Komnenem, který neúměrně funkčně svázal celou státní správu s širokou císařskou rodinou. Na základě konfliktu uvnitř císařské rodiny se také rozvinula politická situace, která skončila úplnou ztrátou kontroly byzantských elit nad Konstantinopolí. Události roku 1204 v tomto kontextu nepředstavují počátek, nýbrž kulminační bod krize trvající od smrti Manuela Komnena.

Státní útvary, které se etablovaly pod vedením příslušníků rodové elity v souvislosti s rokem 1204, jsou pouhým pokračováním existujících dezintegračních tendencí. Ty se projevovaly v návaznosti na trvající slabost centrální autority už po dobu dvou desetiletí množstvím více či méně úspěšných pokusů o získání vlády nad určitým územím. V současnosti převládající historiografické pojetí, které prezentuje založení, vzestup a vzájemnou rivalitu tří nových státních celků jako reakci na ztrátu Konstantinopole a vládu latinského císaře, je zavádějící. A to nejen proto, že částečně vznikaly ještě v době, kdy Konstantinopol měla ortodoxního císaře.

2. Nikájské císařství

2.1. Theodor Laskaris

Nikájské císařství bylo založeno Theodorem Laskarisem, zetěm císaře Alexia III. Angela. Alexios III. neměl žádného mužského dědice, pouze tři dcery, proto se dalo předpokládat, že manžel nejstarší dcery se stane následníkem trůnu. Ve druhé polovině 12. století a na začátku 13. století byl manžel dcery přednostním kandidátem na císaře před mužskými potomky z vedlejších linií vládnoucího rodu. To podporuje představu rivality mezi jednotlivými větvemi široké rodiny odvozující svůj původ od Alexia I. V početné rodině Komnenovců bylo několik možných dědiců trůnu ve více než jedné generaci, jelikož však neexistoval žádný daný mechanismus výběru, vytvářela tato situace zároveň značnou hrozbu politické nestability.⁷³ Pokud vůbec uvažujeme o existenci nároku na trůn mezi Komnenovci (a přijímáme tak jejich rodovou privatizaci státu), byl tento dědický nárok teoreticky srovnatelný, a tedy napadnutelný, těmi, kdo nebyli vybráni. Upřednostnění zetě před bratranci, bratry nebo synovci, navíc dávalo císaři politickou kontrolu a mocenskou převahu nad ostatními členy rodiny.

Poprvé ve 12. století čelil absenci mužského dědice císař Manuel I.⁷⁴ Jako jeho designovaný dědic proto vystupoval manžel jeho nejstarší dcery titulovaný jako *despotes*. Titul *despotes* lze zřejmě původně asociovat právě s předpokladem následnictví trůnu. Užíval ho i Alexios Palaiologos, manžel nejstarší dcery císaře Alexia III. Angela, Ireny. Alexios Palaiologos nicméně zemřel ještě předtím, než byla Konstantinopol poprvé obsazena křižáky v roce 1203. Pravděpodobně v období po smrti Alexia Palaiologa a před vlastní korunovaci používal titul *despotes* Theodor Laskaris, manžel prostřední dcery Alexia III., Anny.⁷⁵

⁷³ Michael Angold. *Byzantine Politics vis-à-vis the Fourth Crusade*, s. 61

⁷⁴ Manuel I. Komnenos byl císařem mezi lety 1143–1180. Mužského potomka se dočkal až v roce 1169, když mu bylo 51 let. Už předtím učinil opatření týkající se jeho nástupce. Snoubencem Manuelovy nejstarší dcery Marie se stal Béla, syn uherského a chorvatského krále Gézy II. (budoucí uherský král Béla III). Béla od roku 1163 pobýval v Konstantinopoli, kde přijal jméno Alexios, a vystupoval jako designovaný nástupce trůnu, přičemž k roku 1167 je doloženo, že užíval titulu *despotes*. Ve chvíli, kdy se narodil Alexios Komnenos jako mužský dědic v přímé linii, byly zasnuby Marie a Bély-Alexia zrušeny. Béla-Alexios po narození Alexia Komnena nebyl ve významném vztahu vůči císaři, proto nadále neužíval titul *despotes*, nýbrž pouze titul *caesar*. In: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 614 a 278.

⁷⁵ Alexios III. Angelos uspořádal v únoru roku 1200 dvojitou svatbu svých dvou starších dcer. Jak Irena, tak Anna už přitom byly jednou ovdovělé. Irenin první manžel byl Andronikos Kontostephanos. První manžel Anny byl Izák Komnenos Vatatzés. Angold. *Vis a vis*, s. 60. a *Acropolites. Chronique du XIIIe siècle*, s. 7.–9.

Císař Alexios uprchl z Konstantinopole v době kolem 18. června roku 1203 v souvislosti s tím, když bylo město oblehnuto křižáckou armádou a dobyto. Theodor Laskaris spolu se svou manželkou Annou a třemi dcerami opustili město později, až v září roku 1203.⁷⁶ Theodor se vydal do Nikáje, aby zde, teoreticky jménem svého tchána, získal pod své velení vojenská jednotky v regionu. Jeho žádost o to, aby byl vpuštěn do města, byla nicméně odmítnuta. Do města byla přijata pouze Anna.⁷⁷ Přijetí Theodora do města totiž nebyl krok prostý politického obsahu. Je třeba připomenout, že poté, co Alexios III. uprchl, císařem se stal opět jeho oslepený bratr Izák II. Theodor Laskaris přitom odvozoval svoje postavení od vztahu s větví rodu Angelovců, kterou reprezentoval Alexios III., který byl navíc stále naživu a pobýval nejdříve v Adrianopoli, poté v Mosynopoli.⁷⁸

Theodor se svým požadavkem být uznán za velitele sice neuspěl v Nikáji, avšak vybudoval základnu svého vlivu v sedmdesát kilometrů vzdálené Prouse. Svou moc v regionu postupně úspěšně rozšiřoval.⁷⁹ Nemáme informace, ze kterých by se dalo spolehlivě odhadnout, jakou vojenskou silou Theodor disponoval pod svým vedením v této rané fázi. Víme, že později, například během bitvy proti seldžuckým Turkům u Antiochie nad Meandrem v roce 1211, tvořili významnou část vojenské síly Nikájského císařství západní žoldnéři.⁸⁰ Je nepravděpodobné, že by to platilo o době před vznikem Latinského císařství, zprvu se Theodor Laskaris nejspíš spoléhal na vojenské jednotky, které se už předtím ve službách Byzantské říše nacházely v Bythínii, a seldžucké žoldnéře.⁸¹ Nikája a Prousa představovaly v této době dvě nejvýznamnější města v oblasti, logicky proto byly hlavními body zájmu a potenciální opory vlivu Theodora Laskarise.⁸² Tento vliv byl po několika prvních měsících vlivem budovaným na úkor centrální autority císaře v Konstantinopoli.

Podstata věci se změnila ve chvíli, kdy křižáci podruhé dobyli Konstantinopol v dubnu roku 1204 a tím kompletně převzali moc nad státem. Nehledě na sérii uzurpací a rychlých změn na trůně, do té doby vládl v Konstantinopoli ortodoxní císař, který si mohl nárokovat vládu nad celou říší. Pokud by to tak zůstalo, pozice Theodora Laskarise by se

⁷⁶ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 734.

⁷⁷ Možný vztah rodu Angelovců k Nikáji viz Michael Angold. Byzantine Politics vis-à-vis the Fourth Crusade, s. 57.

⁷⁸ Mosynopolis bylo město v regionu Thrákie vzdálené asi 140 km od Adrianopole. Nacházelo se na Via Egnatia. V průběhu 11. a 12. století bylo využíváno jako základna pro vojenské operace v oblasti Balkánu. Roku 1185 ho dobyli Normané a později bylo vyplněno Kalojanem. Z toho, že zde po nějakou dobu pobývali jak Alexios III., tak Alexios V., vyplývá, že se jednalo o centrum minimálně regionálního významu. In: The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1418–1419.

⁷⁹ Acropolites, s. 9.

⁸⁰ Mělo se jednat o osm stovek vojáků, kteří tvořili jádro zhruba dvoutisícové armády. In: Acropolites, s. 13. a Ostrogorsky, s. 429.

⁸¹ Shukurov. The Byzantine Turks. 1204–1461, s. 96.

⁸² The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 655.

výrazně nelišila od množství předchozích pokusů jednotlivých aristokratů o získání nadvlády nad určitým regionem říše. Ztráta Konstantinopole legitimizovala Theodorovo snažení vytvořit a posilovat vlastní mocenskou základnu v regionu. Cílem její existence totiž nyní teoreticky nebylo nahradit Byzantskou říši nebo jí konkurovat, nýbrž získat zpět Konstantinopol a obnovit starý model fungování státu.

Ztráta hlavního města jako symbolu legitimní centrální autority umožnila změnu dynamiky v procesu dezintegrace. Ve 12. století proběhlo ze strany elit několik pokusů o odštěpení části území Byzantské říše a vytvoření nezávislé státní entity na základě vlivu v určitém regionu. Sdíleným znakem těchto revolt, který je zároveň odlišoval od uzurpací předchozích staletí, byla chybějící aspirace po zisku centrální vlády. To se nyní změnilo, paradoxně právě kvůli úplnému kolapsu císařské moci v Konstantinopoli.

Theodor Laskaris byl člen císařské rodiny, která ztratila svou moc v centru, to nicméně neznamená, že by tím její členové ztratili privilegovanou pozici ve společnosti. Stávající elita totiž prakticky nebyla nahrazena elitou z řad účastníků křížové výpravy. V chrámu Boží Moudrosti byl novým císařem korunován flanderský a henegavský hrabě Balduin a vládu nad územím Byzantské říše si formálně rozdělali latinští feudálové, ve skutečnosti však nebyli schopni efektivně převzít kontrolu nad státem a jen částečně dokázali převzít kontrolu nad jeho územím.

Křížácká armáda byla dostatečně velká na to, aby dokázala dobýt Konstantinopol, to byl ovšem také poslední moment, kdy fungovala jako relativně soudržná síla. Unifikační myšlenka se po dobytí města definitivně vytratila. Díky parcelaci území a zavedení lenní struktury na byzantském území se armáda prakticky okamžitě rozpadla. Zájem jednotlivých aristokratů se nadále soustředil prakticky jen na jim přidělenou část země, kde bylo nejdříve třeba prosadit vlastní autoritu. Nejlépe se to jednotlivým latinským feudálům povedlo v oblastech dnešního Řecka, a to i díky ochotě ke spolupráci ze strany představitelů místní správy.⁸³ Kromě ostrovů s obchodním a strategickým významem, které se nacházely pod kontrolou Benátek, se jednalo obecně o pobřežní oblasti u Egejského moře a Peloponés, kde

⁸³ Část byzantských elit, zejména na lokální úrovni, se rozhodla pro cestu spolupráce s křížáky, což bylo výhodné pro obě strany. Tímto krokem si byli příslušníci významných rodin schopni zachovat svoje dosavadní postavení přes zásadní personální změny na nejvyšších místech říše, zároveň tím usnadňovali latinským feudálům usazení na nové půdě. Spolupráci dali přednost před emigrací i někteří členové předních byzantských rodů. Například Theodor Branas spravoval Adrianopoli po dohodě s Benáťany. Podobně zůstal ve své vysoké správní funkci například ve službách latinského císaře také Demetrios Tornikes. In: Cambridge history of Byzantium, s. 731.

vznikly celky teoreticky podřízené autoritě císaře v Konstantinopoli. Nejdůležitější z nich byly Soluňské království, Achájské knížectví a Athénské vévodství.⁸⁴

Kolaps centrální autority v Konstantinopoli přirozeně představoval pro sousední státní útvary příležitost k expanzi na byzantské území a tato příležitost byla prakticky beze zbytku využita. Na Balkáně se jednalo zejména o rozšiřování vlivu bulharských a srbských vládců. V oblasti Malé Asie expandoval zejména seldžucký sultán a v souvislosti se vznikem Trapezuntského císařství se nabízí otázka rozšiřování vlivu Gruzínského království.

2.2. Město Nikája

Theodor Laskaris vytvořil svou mocenskou základnu v Nikáji a zde byl také po několika letech ustanoven nový konstantinopolský patriarcha, který Theodora korunoval novým císařem Římanů. V důsledku prakticky nepřetržitých vojenských kampaní, kterých se císaři povětšinou osobně účastnili, nefungovala Nikája jako trvalé sídlo císaře a dvora jako předtím Konstantinopol. Ze strategických důvodů Theodorův nástupce císař Jan III. přesunul těžiště své působnosti do jiného města na jím ovládaném území. Funkci jeho rezidence plnilo spíše než Nikája město Nymphaion nedaleko Smyrny.⁸⁵ Přesto, Nikája dala v historiografické tradici jméno celému státnímu útvaru a plnila důležitou funkci po celou dobu existence maloasijského státu. Historie města osvětluje, proč Theodor Laskaris zvolil za sídelní město právě Nikáju.

Tradice Nikáji (dnešní Iznik) sahá minimálně do 3. století před Kristem. Součástí Římské říše se město stalo roku 74 před Kristem a od té doby stoupalo na významu, k čemuž pomohla jeho poloha na hlavní pozemní cestě ze západu do Malé Asie. V době vlády císaře Augusta (27–14) mělo město pravidelný čtvercový tvar a hradby o délce 16 stadia, jak nás informuje řecký autor Strabón. Opevnění postupem doby ztratilo svou funkčnost, neboť ve 3. století, v době vlády císaře Galliena (253–268), bylo město i celý region vypleněno Góty.

Obnova Nikáji a stavba nových mocných hradeb začala hned poté a podle dochovaných inskripcí skončila o nedlouho později v době panování Claudia II. Gothica (268–270).⁸⁶ Nikája byla po Konstantinopoli nejlépe opevněným městem Byzantské říše a po celou dobu její existence zachovala status důležitého strategického bodu. Hradby byly průběžně zesilovány a opravovány. Významné opravy prodělaly v době vlády císaře Leona III. (717–741) v souvislosti s obléháním města Araby v roce 727 a později za vlády Michaela

⁸⁴ Page. *Being Byzantine*, s. 4.

⁸⁵ Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 63.

⁸⁶ Foss. *Nicaea*, s. 7.

III. (842–867). Základ nikájského opevnění ze 3. století byl funkční ještě o tisíc let později a město uvnitř hradeb si díky tomu uchovávalo stejný charakter v průběhu staletí. Dvě hlavní třídy se křížily ve středu města a na každém svém konci ústily v jednu ze čtyř městských bran. Západní brána se otvírala směrem ke břehu velkého jezera, které hrálo významnou roli v životě města a mělo také značnou strategickou důležitost, neboť díky němu nebylo město možné neprostupně oblehnout jen za pomoci pozemní síly.⁸⁷

V roce 325 byl do Nikáji svolán císařem Konstantinem I. koncil, později označený za první ekumenický. Původně měla koncil hostit Ankyra (dnešní Ankara), město s významnou křesťanskou tradicí, volba však padla na Nikáju s ohledem na její blízkost ke Konstantinopoli a k císařské rezidenci v Nikomédii.⁸⁸ Blízkost ke Konstantinopoli je v dějinách města dalším klíčovým faktorem. Nikája představovala významný strategický bod jak ve vztahu k držbě maloasijského území, tak ke vztahu k hlavnímu městu, jelikož byla ideální základnou pro vojenské operace namířené proti němu.

Přes poměrně významné postavení města, alespoň v regionálním měřítku, o něm nemáme v průběhu staletí mnoho zpráv, což souvisí s omezeným zájmem obyvatel Konstantinopole o události mimo nejvýznamnější město říše, proto se o Nikáji dozvídáme často jen v souvislosti s vojenskými kampaněmi. Nejpozději k roku 1081 byla města Nikája a Nikomédie ovládnuta Suleymanem, který se už dříve prohlásil sultánem.⁸⁹ Suleyman využil k zisku města personální nestability na byzantském trůně a na krátkou dobu se tak dobře opevněná Nikája stala hlavním městem seldžuckého státu známého jako Rúmský sultanát. Sultanát se rozkládal ve střední Anatolii a části Bithýnie a představoval tak společného nepřítel jak pro nového byzantského císaře Alexia I., tak pro vládce velké seldžucké říše, sultána Melik-šáha. Po smrti Suleymana v roce 1086 došlo ke sblížení obou vládců a jejich částečně společnému postupu proti moci Rúmského sultanátu včetně společného obléhání Nikáje v roce 1092.⁹⁰

⁸⁷ Dnešní İznik Gölü, řecky Askania (Ἀσκάνια). Jedná se o rozlehlé jezero oválného tvaru s vodní plochou o rozloze 298 km² (přibližně 32 km dlouhé a 10 km široké) a hloubkou až 65 m. Začíná jen 15 km na východ od Marmarského moře. Nikája, dnešní İznik, se nacházela přímo na jeho břehu. Jezero vykazuje v průběhu roku změny výšky hladiny a průběhu staletí, zdá se, expanduje západním směrem.

⁸⁸ Nikomédie a Nikája byly dvě významná města v regionu, přičemž Nikomedia byla jeho správním centrem. Mezi oběma městy panovala zřejmě značná rivalita. Možným důvodem, proč První ekumenický koncil nehostila právě Nikomédie, je fakt, že zdejší biskup Eusebios byl významným představitelem ariánů. In: Foss. Nicaea, s. 89

⁸⁹ Suleyman ibn Kutalmış byl seldžucký vojenský velitel, který neuznával autoritu svého příbuzného sultána a vládce veliké seldžucké říše, Melik-šáha, syna Alp-Arslana, který v roce 1071 porazil byzantskou armádu u Mantzikertu.

⁹⁰ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 708–709.

Nadvláda Suleymanova nástupce, sultána Kilič Arslana, nad Nikájou skončila v červnu roku 1097. Město bylo oblehnuto vojskem první křížové výpravy, které směřovalo přes Konstantinopol dále do Malé Asie. Dobyetí sídelního města Rímského sultanátu bylo pro křižáky důležité, neboť jim otevíralo cestu dále na jihovýchod.⁹¹ V té době spolu císař Alexios a vůdci křižácké armády spolupracovali, proto se na obléhání města podílely také byzantské lodě a turečtí obránci se rozhodli vzdát se raději Byzantincům než křižákům.⁹² Nikája byla přitom jen jedním z maloasijských měst, které se opětovně staly součástí Byzantské říše za vlády císaře Alexia I. Vedle města z regionu Bithýnie se jednalo i o významnou část západní Anatólie až po údolí řeky Meandr.⁹³

Důležitosti Nikáji jako pevnosti a strategického bodu si patrně uvědomovali i křižáci čtvrté křížové výpravy. Je pravděpodobné, že vzpomínky na složité obléhání města vojsky první křížové výpravy dosud figurovaly jako součást křižácké paměti a tradice. Nový císař Balduin si byl vědom důležitosti ovládnutí významných měst v regionu severozápadní Anatólie, které měly význam jako širší zázemí Konstantinopole, zejména Prousy, Nikomédie a Nikáje.⁹⁴ Se svým vojskem postoupil až k Nikomédii, ale jeho cíle v Malé Asii musely ustoupit nutnosti bojovat s Bulhary v Thrákii. Vzhledem k jeho neúspěchu a celkově k nebezpečí, které pro Latinské císařství představoval bulharský stát, k oblehnutí Nikáje latinskými vojsky po roce 1204 už nedošlo.

Kromě strategické polohy a skvělé možnosti obrany nabízela Nikája dostatek místa k tomu, aby pojala uprchlíky z Konstantinopole, navíc se nacházela v oblasti známé pro svou úrodnost a představovala mnohostranně výhodnou volbu. Podobně jako mnohá další stará římská města, také Nikája měla uvnitř hradeb poměrně velké množství nezastavěného nebo jen řídko zastavěného území, což umožňovalo jednorázový příchod poměrně vysokého počtu osob. Zdá se, že počet nově příchozích osob nebyl nikterak závažný, neboť je město bylo schopné pojmout a nadále uvnitř hradeb existovaly sady a místa využívaná k zemědělské produkci.⁹⁵

To v praxi potvrzuje představu, že Konstantinopol si mohli dovolit opustit zejména její bohatší obyvatelé, kteří měli dostatek finančních prostředků k tomu, aby mohli začít existenci na novém místě. Nikája nebyla jediným místem, kam by směřovali ti, co opustili po roce 1204 dobyté město, nepochybně ale byla místem, kam odešlo množství významných

⁹¹ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 622.

⁹² Dostálová. Paměti byzantské princezny, s. 321–322.

⁹³ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 710.

⁹⁴ Nicetas Choniates O city of Byzantium, s. 330–331.

⁹⁵ Angold. A Byzantine government in exile, s. 116.

příslušníků konstantinopolské elity.⁹⁶ Pokud tak neučinili bezprostředně po pádu Konstantinopole, přicházeli v době, kdy zde Theodor Laskaris konsolidoval svou moc. Spolupráce s místními i původem konstantinopolskými elitami přitom představovala zcela zásadní prvek vytváření a udržování této moci.

Později jako centrum nového státu a sídlo císaře i patriarchy zaznamenala Nikája adekvátní stavební aktivitu. Theodor Laskaris zahájil opravy městských hradeb.⁹⁷ Opevnění bylo dále zesilováno i za vlády Jana III., hradby se zvýšily a z jejich vnější strany byl vybudován příkop. Ve vlastním městě se nacházely lázně napájené vodou z akvaduktu, který nechal opravit Theodor Laskaris, dále hospic-nemocnice, chudobinec, tkalcovské dílny, několik klášterů, kostelů a samozřejmě rezidence patriarchy a císařský palác.⁹⁸

Naši znalost města vedle archeologických nálezů doplňují dvě oslavné řeči, jejichž předmětem byla právě Nikája. Autorem první z nich byl budoucí císař Theodor II. Laskaris, který ji přednesl ještě za vlády svého otce, tedy před rokem 1254. Autorem druhé pak Theodor Metochites, který svou oslavnou řeč přednesl před Andronikem II. Palaiologem pravděpodobně v roce 1290, kdy se císař v Nikáji zastavil při své inspekční cestě na východ. Obě dvě oslavné řeči v rámci požadavků žánru popisují město v superlativech, vyzdvihují jeho vznešenost i krásu, zbožnost obyvatel, Boží přízeň, které se městu dostává, i jeho důležitost v rámci říše.⁹⁹ Navzdory chvále, kterou Nikáju obě dvě díla zahrnují, a nepochybnému rozkvětu města v době Nikájského císařství, se jednalo o město provinční, které se svými dispozicemi a architekturou nemohlo vyrovnat Konstantinopoli.

Tato stručná historie města poskytuje kontext a možné důvody, proč se po roce 1204 Nikája, o století dříve centrum Suleymanova anatolského státu, stala novou základnou moci Theodora Laskarise. Strategická poloha města vůči Konstantinopoli a jeho mimořádně dobrý obranný potenciál jsou podle mého hlavními faktory, které město favorizovaly. Podobně pozitivním faktorem bylo rozložení sil v oblasti Malé Asie, které se značně lišilo od situace na Balkáně. Přes všechny možné výhody základny v Nikáji se nejednalo o samozřejmou možnost, nebo nutnou podmínku k budoucí prosperitě. Dobře opevněných měst regionálního významu existovala v Byzantské říši celá řada.

Nikája si neudržela postavení sídelního města císaře po celou dobu existence Nikájského císařství. Nástupce Theodora I. Laskarise, Jan III. Vatatzés, částečně přesídlil do

⁹⁶ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 813.

⁹⁷ Angold. A Byzantine government in exile, s. 99.

⁹⁸ Foss. Nicaea, s. 118–119.

⁹⁹ Floss. Nicaea, s. 123–203.

města Nymphaion. Toto město nedaleko Smyrny nebylo do té doby nikterak významné.¹⁰⁰ V době Nikájského císařství zde byla vybudována císařská rezidence, která sloužila jako občasné sídlo i nástupcům Jana III. Zimy ve zdejší císařské rezidenci měli trávit i Theodor II. a Michael VIII.¹⁰¹ Nymphaion mělo výhodnou polohu na křižovatkách významných cest. Strategicky položeno bylo vzhledem k obraně turecké hranice i k vojenským kampaním na Balkáně, protože oproti Nikáji umožňovalo výrazně rychlejší kontakt s mořem a nikájskou flotilou válečných lodí.¹⁰²

2.3. Konsolidace maloasijského území

Na základě smlouvy o rozdělení byzantského území měla Nikája připadnout jednomu z nejvýznamnějších účastníků křížové výpravy, kterým byl vnuk francouzského krále hrabě Ludvík z Blois. Ten vyslal v listopadu roku 1204 své vojáky dobýt maloasijská území, podobně se do Malé Asie přeplavili i vojáci císaře Balduina a jeho bratra Jindřicha Flanderského.¹⁰³ Většina měst v Bithýnii padla při této ofenzivě do latinských rukou.¹⁰⁴ Latinové však byli vzhledem k vývoji událostí na Balkáně poměrně brzy nuceni zastavit svůj postup a opustit prostor Malé Asie. Přesunuli své jednotky k Adrianopoli, kde 14. dubna 1205 svedli bitvu s bulharsko-valašským vojskem pod vedením Kalojana. Došlo ke katastrofální porážce křížáků, mezi množstvím rytířů, kteří v bitvě zahynuli, byl i Ludvík z Blois.¹⁰⁵ Tato porážka a redukce vojenské síly v praxi znamenala, že latinská vojska ztratila předpoklady pro významnější ofenzivu v Malé Asii.

Vzniklé mocenské vakuum v Malé Asii nahrávalo růstu nezávislých domén příslušníků místní elity. Členům rodin, kteří měli dlouhodobou vazbu k danému městu a regionu, se zpravidla dařilo ovládnout regionální města. Příkladem je Theodor Mangafas a jeho kontrola města Filadelfie.¹⁰⁶ Pro Theodora Laskarise byli tito lokální vládcí přirozeně mocenskou konkurencí, kterou se snažil diplomaticky a vojensky podrobit. Theodora

¹⁰⁰ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 111.

¹⁰¹ Tomu odpovídá i skutečnost, že v Nymphaion byla uzavřena spojenecká smlouva o poskytnutí flotily mezi Janovem a Michaele VIII. Palaiologem na konci března roku 1261. In: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1505–1506.

¹⁰² Theodor Laskaris měl na začátku své vlády flotilu v Marmarém moři, která však byla příliš malá na to, aby byla efektivní. Významnou námořní silou disponovalo Nikájské císařství prakticky až za vlády Jana III., kterému se mimo jiné s její pomocí podařilo ovládnout důležité egejské ostrovy ležící při pobřeží Malé Asie. Jednalo se o Lesbos, Chios, Ikariu, Samos a Kos. Pokusy o ovládnutí Rhodu, kde se po roce 1204 mocensky emancipoval Leon Gavalas, byly neúspěšné až do roku 1249. In: Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 196–197.

¹⁰³ Villehardouin, s. 83–85.

¹⁰⁴ Ostrogorsky. *The History of the Byzantine state*, s. 426.

¹⁰⁵ Villehardouin, s. 94.

¹⁰⁶ Cheynet. *The Byzantine aristocracy and its military function*, s. 50.

Mangafase porazil už na podzim roku 1205, nejpozději na jaře roku 1206. Laskaridovu vlivu se postupně podřizovali i další příslušníci místních elit, kteří po rozpadu ústřední správy převzali kontrolu nad provinčními městy, jako byl například Sabas Asidenos, který ovládal město Priene (Sampson) v údolí řeky Meandr.¹⁰⁷ Výměnou za uznání autority Theodora Laskarise si mohli příslušníci lokální elity udržet vliv ve městech, kde jejich rodiny tradičně působily, případně dále posílit svou pozici vazbami na nikájský dvůr.

Příslušníci místní byzantské elity zpravidla nedisponovali dostatečnou vojenskou silou, aby se mohli měřit s Theodorem Laskaridem, byť i jeho vojenská síla byla v prvních letech poměrně skromná.¹⁰⁸ Privilegovaný společenský status a pozemkovou držbu si byli schopni zajistit i spoluprací s nikájským vládcem. To se však netýkalo Davida Komnena, který usiloval o vybudování vlastní nezávislé domény na severu maloasijského poloostrova. Tím se jeho zájmy v oblasti Bithýnie dostávaly do konfliktu se zájmy Theodora Laskarise. Jejich vojska se střetla už v roce 1205 u Nikomédie, vzájemný mocenský konflikt však přetrvával po několik dalších let, než byl David Komnenos kolem roku 1211 Laskaridem zajat a donucen odejít do kláštera.¹⁰⁹

Pro nezávislou doménu Theodora Laskarise představoval největší hrozbu seldžucký sultanát. Jednalo se o silný státní útvar, který s nikájským územím přímo sousedil a který nebylo možné trvale vojensky eliminovat. Zájmy obou vládců se střetávaly zejména v údolí řeky Meandr a tuto hranici museli vládci Nikájského císařství trvale hájit, což přispělo k přesunu císařské rezidence do města Nymphanion. Existence sultanátu zároveň znemožňovala územní expanzi v oblasti Malé Asie, což přispělo k tomu, že se císař Jan III. soustředil na ovládnutí balkánského území.

Povaha interakcí mezi byzantskými a seldžuckými vládci nicméně nebyla pouze nepřátelská. Byzantská říše byla v 11. i 12. století s muslimským světem v přirozeném kontaktu, který zahrnoval vojenská a politická spojení, nejrůznější sňatky.¹¹⁰ Na konci 12. století existovalo relativně významné propojení byzantských a seldžuckých vládnoucích rodů. Úroveň a povahu těchto vztahů lze ilustrovat na příkladu seldžuckého vládce Kay-Khusrawa.

¹⁰⁷ Ostrogorsky. *The History of the Byzantine state*, s. 426.

¹⁰⁸ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 191.

¹⁰⁹ Choniates. *O City of Byzantium*, s. 343.

¹¹⁰ V roce 1086 jednali o spojení Alexios I. Komnenos a seldžucký sultán Melik-šáh, který nabízel k stvrzení a posílení aliance sňatek svého nejstaršího syna Barkyaruqa s Annou Komnenou, tehdy tříletou. Ke sňatku ani zásnubám nikdy nedošlo. In: *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 708.

Kay-Khusraw byl nejmladší ze synů Kilič Arslana II.¹¹¹ Ten ho těsně před svou smrtí v roce 1192 jmenoval dědicem sultanátu, nad kterým už ale v tu dobu nadržel faktickou moc, která už byla rozdělena mezi jeho mužské potomky a příbuzné. V roce 1196 byl Kay-Khusraw nucen opustit své sídelní město Ikonion kvůli rostoucí moci svého bratra Rukn al-Dina.¹¹² V roce 1200 nakonec přistál v Konstantinopoli, kde byl zřejmě velmi dobře přijat.¹¹³ Byl zde pokřtěn a oženil se s dcerou Manuela Komnena Maurozoma, významného příslušníka byzantské elity.¹¹⁴ Kay-Khusraw byl během svého pobytu v hlavním městě formálně adoptován císařem Alexiem III. V Konstantinopoli se bývalý sultán zdržoval ještě v době, kdy k městu v 23. června 1203 dorazilo křižácké vojsko. Město opustil, podobně jako část elity včetně císaře Alexia III., v noci ze 17. na 18. července 1203.¹¹⁵

Po smrti Rukn al-Dina a krátké vládě Kilič Arslana III. se Kay-Krushaw stal v roce 1205 podruhé sultánem v Ikonion. Jeho tchán Manuel Maurozomes se poté v čele tureckých jednotek pokusil ovládnout údolí řeky Meandr.¹¹⁶ Jako příbuzný sultána získal Maurozomes titul emír a podílel se na válečných akcích Kay-Krushawa. Byl Theodorem Laskarisem poražen, nicméně na základě pozdější mírové smlouvy, kterou spolu uzavřeli Laskaris a Kay-Krushaw, získal Maurozomes kontrolu nad městy Chonai a Laodikeia. Tuto doménu si udržel až do své smrti.¹¹⁷

Mírová, respektive spojenecká, smlouva mezi oběma vládci byla uzavřena na jaře roku 1205 krátce po tom, co se Kay-Krushaw opět ujal moci v Ikonionu.¹¹⁸ Je možné, že ze strany seldžuckého sultána byla motivována potřebami konsolidovat vlastní mocenskou pozici ve státě, ze kterého byl roku 1196 vyhnán. Z pohledu Theodora Laskarise se jednalo nepochybně o vítanou příležitost k tomu, aby se mohl soustředit na obranu severní hranice svého území. V této době čelil jak tlaku Latinů, tak expanzi Davida Komnena. Na počátku roku 1205 bylo Nikájské císařství doslova obklopeno silami, které mu byly nepřátelské a jeho existence byla velmi nesamozřejmá.

¹¹¹ Vládl jako Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I., tento panovník měl křesťanskou matku. In: Acropolites. *Chronique du XIIIe siècle*, s. 152.

¹¹² Peacock, Yildiz. *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, s. 29.

¹¹³ Tato situace, ve které se Konstantinopol stala exilovým sídlem členů seldžuckého vládnoucího rodu, nebyla zcela ojedinělá. Stejně tak nebylo výjimečné přijetí ortodoxního křtu. Do Konstantinopole se uchýlil roku 1262 i sultán Kay-Kawush II. Sultán i jeho synové přitom pravděpodobně přijali křest už v době před svým pobytem v Konstantinopoli v letech 1262–1265. Kay-Kawush II. z Konstantinopole odešel ke Zlaté hordě. In: Shukurov. *The Byzantine Turks*, s. 62.

¹¹⁴ Ten měl v té době držet titul *cézar*. In: *Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1319–1320.

¹¹⁵ *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 718.

¹¹⁶ Choniates. *O City of Byzantium*, s. 343.

¹¹⁷ Tato města nacházející se v historickém regionu Frýgie byla od sebe vzdálená asi 17 kilometrů. Příslušná smlouva byla uzavřena před březnem roku 1206. In: Choniates. *O City of Byzantium*, s. 350.

¹¹⁸ Shukurov. *The Byzantine Turks. 1204–1461*, s. 97.

Ze strany seldžuckého sultána se jednalo pouze o dočasné opatření motivované vlastními potřebami, nikoliv přátelský postoj vůči Theodoru Laskaridovi snad založený v dobách, kdy se oba dva pohybovali jako prominentní postavy na konstantinopolském dvoře angelovského císaře. Kay-Krushaw se v dalších letech pokusil říši Theodora Laskarise destabilizovat za použití diplomatických prostředků. Využil situace, kdy na jeho dvůr do Ikonionu někdy po roce 1209 přišel Alexios III. Císař se do té doby zdržoval v evropské části své bývalé říše. Útěkem z Konstantinopole ztratil reálnou moc a nepodařilo se mu ji už nikdy obnovit. Komplikoval situaci Theodora Laskarise, který svou pozici ve státě budoval na základě sňatku s dcerou Alexia III. Kay-Krushaw toho využil a žádal Theodora, aby se vzdal své nabyté císařské autority ve prospěch svého tchána.¹¹⁹

Vojenské akce proti nikájskému státu ze strany Kay-Krushawa měly být v této situaci motivovány bojem za nárok Alexia III., jednalo se samozřejmě o pouhou záminku k expanzi sultanátu směrem k Egejskému moři, kterou Nikájské císařství blokovalo. V roce 1211 došlo k vojenskému střetnutí u Antiochie nad Meandrem, které navzdory jejich početní převaze skončilo pro Seldžuky porážkou umocněnou tím, že sultán Kay-Krushaw během bitvy padl. Císař Alexios III. byl zajat a odveden do Nikáje, kde byl donucen vstoupit do kláštera, ve kterém strávil zbytek života.¹²⁰

Theodor Laskaris se koncem roku 1211 nacházel v situaci, kdy jeho vláda byla v zásadě dobře konsolidována. Podařilo se mu personálně navázat na nikájský dvůr velkou část staré byzantské elity, včetně členů nejmocnějších rodin Kamaterů a Palaiologů.¹²¹ Také se mu podařilo vypořádat se s většinou příslušníků předních byzantských rodů, kteří si po roce 1204 nárokovali nezávislou správu vlastní domény v prostoru maloasijského poloostrova.

Oslabení vojenské síly Theodora Laskarise po porážce Seldžuků u Antiochie nad Meandrem využil latinský císař Jindřich Flanderský. Podařilo se mu rozšířit maloasijské území do té doby omezené pouze na oblast kolem města Pegai.¹²² Roku 1214 spolu uzavřeli mírovou smlouvu, která oběma vládcům umožnila soustředit se na jinou část hranic vlastního území. Zatímco pozornost Jindřicha Flanderského se obrátila na Balkán, Theodor Laskaris v roce 1214 zahájil vojenskou kampaň proti Alexiovi Komnenovi v Trapezuntu. Vedl ji

¹¹⁹ Ostrogorsky. *The History of the Byzantine state*, s. 429.

¹²⁰ Choniates. *O City of Byzantium*, s. 409.

¹²¹ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 149.

¹²² Město na výběžku při Marmarském moři, před rokem 1204 významný obchodní přístav s početnou latinskou populací. Mezi lety 1204–1225 součást území Latinského císařství. In: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1615.

společně se sultánem Kay-Kawusem, synem Kay-Krushawa, se kterým ho pojila spojenecká smlouva od nástupu Kay-Kawuse na trůn.

Uzavíraná spojenectví byla velmi proměnlivá a měla pouze dočasný charakter. Nikájské císařství se ve svém chování naprosto nevymykalo regionální realitě maloasijského poloostrova. V první polovině 13. století se jednalo o oblast mimořádně náročného geopolitického střetávání. Hraničily zde spolu kulturně významně odlišné státní celky, které navíc byly v jiných částech svých hranic ovlivňovány naprosto odlišnou politickou realitou. Pro Trapezuntské byl určující vliv Gruzínské království a mongolského státu, Rýmský sultanát sousedil s říší Ajjúbovců a Kilikijskou Arménií, Latinské císařství bylo zásadně ovlivňováno zejména situací na Balkáně a Nikájské císařství se nacházelo zhruba ve středu všech těchto vlivů. Nikájské vládcy se přednostně orientovali na Konstantinopol a svou expanzi pragmaticky směřovali do prostoru Egejského moře a Balkánu, což je důvodem, proč se častěji vývoj Nikájského císařství dává do kontextu s Latinským císařstvím a státními útvary na Balkáně. Navzdory tomu nelze zapomínat na místo Nikájského císařství v kontextu Malé Asie a existenčně nutnou diplomatickou interakci s dalšími státními celky v tomto regionu.

2.4. Otázky praktického fungování Nikájského císařství

Nikájské císařství bylo po několika desetiletích své existence úspěšně fungujícím státním útvarem. Vzhledem k tomu, že bylo vytvořeno v reakci na hlubokou politickou krizi, je nepochybně důležité zabývat se otázkou, jaké byly zdroje jeho síly.

Fungující stát, který je schopný expanze, musí být primárně podporován dobře fungující ekonomikou. Maloasijské pobřežní regiony tvořící Nikájské císařství byly velmi úrodné a měly celkově dobré předpoklady k tomu, aby v nich mohl být produkován dostatek potravin i zboží.¹²³ Tento potenciál nicméně nebyl v desetiletích před rokem 1204 využíván. Centrální vláda v Konstantinopoli nebyla pro mocenský boj uvnitř vládnoucí elity schopna zajistit bezpečnost a řádné fungování v regionech. V důsledku ústupu centrální autority sílily jednak lokální elity jednající ve smyslu soukromých mocenských a ekonomických zájmů, jednak se příhraniční území stávalo stále častěji cílem tureckých nájezdů. Neschopnost státu efektivně bránit anatolské území negativně ovlivňovala zdejší obyvatelstvo, vedla k vylidňování regionů a tím přispívala ke snižování jejich ekonomického potenciálu.¹²⁴

¹²³ Angold. A Byzantine government in exile, s. 102.

¹²⁴ Angold. A Byzantine government in exile, s. 95.

Před rokem 1204 byly byzantské regiony periferií a jejich bohatství bylo odváděno v podobě daní do centra, bez toho aniž by byly adekvátně bráněny. S přesunem elit z Konstantinopole do Anatólie se situace změnila.¹²⁵ Po úvodní fázi, kdy Theodor Laskaris vytvářel a hájil vlastní doménu a docházelo k častým vojenským střetům, se území pod jeho vládou konsolidovalo a začalo prosperovat. Významným způsobem se zvýšila bezpečnost a stabilita v regionu zejména díky vymezení hranice vlivu s tureckým sultanátem po porážce Seldžuků u Antiochie nad Meandrem v roce 1211.¹²⁶ Máme doklady o rostoucí populaci v podobě obnovy a rozšiřování vesnic či zakládání nových sadů. Kromě přirozeného přírůstku hrál roli i příliv obyvatel z oblastí ovládaných křižáky a Benátčany. Zřejmě významný počet obyvatel přicházel do Malé Asie z ostrovů v Egejském moři. Platí, že podobně jako po celou dobu existence Byzantské říše, i nyní byla naprostá většina tohoto obyvatelstva činná v zemědělství, které představovalo hlavní zdroj bohatství Nikájského císařství.¹²⁷

Kromě bezpečnosti se na ekonomické situaci příznivě promítla také přítomnost císařského dvora a obecně vyšší koncentrace elit. Císařský dvůr v Nikáji byl samozřejmě ve srovnání s Konstantinopolí funkčně zredukován, přesto generoval nezanedbatelnou poptávku po zboží, kterou dříve uspokojovala produkce dílen v Konstantinopoli. Nyní potřeby dvora stimulovaly řemeslnou výrobu v maloasijských městech, jako byla Filadelfie nebo Smyrna. Vedle výroby hedvábí a dalšího luxusního zboží se jednalo o množství praktického zboží, zejména vybavení pro armádu.¹²⁸

Významně ztenčena byla státní správa.¹²⁹ Tato proměna souvisí s tím, že území pod správou nikájských císařů bylo výrazně menší než v době před rokem 1204.¹³⁰ Členové císařské kanceláře a nejdůležitější členové dvora doprovázeli císaře při jeho přesunech po Nikájském císařství i během vojenských kampaní mimo vlastní území. To byla poměrně výrazná změna oproti dřívějšímu období, kdy císařové trávili naprostou většinu času v Konstantinopoli, která představovala stabilní dějiště ceremoniálu, náboženských svátků a činností spojených se správou státu.¹³¹

¹²⁵ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 653.

¹²⁶ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 655.

¹²⁷ Potraviny z Nikájského císařství, zejména kukuřice, byly exportovány na území Rúmského sultanátu. Tento export nabyl na významu ve 40. letech díky mongolské invazi. Snaha podpořit export byla motivována také nedostatkem zlata v Nikájském císařství. In: Angold. A Byzantine government in exile, s. 116.

¹²⁸ Angold. A Byzantine government in exile, s. 109.

¹²⁹ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 739.

¹³⁰ Navzdory tomu, že státní útvar pod vládou císaře Římanů nadále označujeme za císařství, je otázkou, jestli pro to splňuje podmínky vzhledem ke své velikosti a charakteru vlády.

¹³¹ Angold. A Byzantine government in exile, s. 153.

Existenci vlastní nezávislé domény museli nikájští vládcí opakovaně vojensky hájit. Armáda, kterou disponovali, byla z výrazné části žoldnéřská a multietnická.¹³² Zejména v době konsolidace moci Theodorem Laskarisem hráli v jeho armádě zásadní roli turečtí žoldnéři.¹³³ Významný podíl nájemných cizích jednotek vykazovala byzantská armáda už před rokem 1204, což souvisí s nedostatkem domácích lidských zdrojů. Svobodní zemědělci, kteří tvořili jádro byzantské armády v raných staletích existence říše, jako vrstva společnosti kontinuálně početně slábli. Stále více zemědělců se nacházelo v závislém postavení, hospodařilo na půdě patřící velkým pozemkovým vlastníkům a nesloužilo v armádě.

Osobní povinnost sloužit v nikájské armádě měli držitelé některých *pronoii*, které lze v tomto kontextu chápat jako formu podmíněného pozemkového grantu, který mohl být vázaný právě službou v armádě.¹³⁴ Tyto granty byly různé velikosti, v zásadě se mohlo jednat o relativně skromné výnosy, které postačovaly právě k tomu, aby financovaly jednotlivé příslušníky armády.¹³⁵ *Pronoia* byla za vlády nikájských císařů, zejména za vlády Jana III., velmi rozšířená.¹³⁶ Vojáci byli pravděpodobně vedle výnosů z *pronoie* odměňováni také platem ve zboží a částečně v penězích podobně jako v předchozím období. Vedle přímé služby v rámci vojenských kampaní mohli tito držitelé pozemkových grantů tvořit posádku pevností a opevněných měst.¹³⁷

Rozsáhlá úprava majetkových vztahů k půdě byla jedním ze zásadních úkolů nikájské státní správy. Na začátku 13. století byly majetkové vztahy v oblasti často nepřehledné díky desetiletím slabého státního dohledu a četným změnám svrchovanosti nad daným územím. V Malé Asii také existovaly poměrně rozsáhlé pozemky, které byly ve vlastnictví významných konstantinopolských klášterů. Těm byly v minulosti uděleny císaři ve formě grantů a výnosy z nich měly zajistit jejich ekonomické fungování. V situaci, kdy byla Konstantinopol pod latinskou nadvládou, tyto kláštery o své pozemky přirozeně přišly ve prospěch nikájského státu.¹³⁸ Pozemky pak byly většinou využity k odměňování příslušníků nikájské elity ve formě grantů. Část elity, která odešla z Konstantinopole do Nikáje, aby se služebně navázala na Theodora Laskarise, totiž disponovala v oblasti Malé Asie jen nedostatečnými nebo žádnými pozemky.

¹³² Ve službách nikájských císařů bojovaly latinské, německé, turecké i arménské jednotky. In: Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 182.

¹³³ Shukurov. *The Byzantine Turks. 1204–1461*, s. 96.

¹³⁴ *Pronoia* byla udělována vojákům i příslušníkům státní správy. Sloužila tak jako prostředek financování administrativního aparátu i armády. Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 125.

¹³⁵ Bartusis. *The late Byzantine Army*, s. 29.

¹³⁶ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 192.

¹³⁷ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 193.

¹³⁸ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 124.

Celkově lze v prostředí Nikájského císařství sledovat relativně malé množství změn, které by nebyly funkčně podmíněny odlišnou polohou a rozlohou státu. Nejzásadnější rozdíly oproti realitě před rokem 1204 se tak projevují v otázce praktické politiky. V prvních letech se jednalo hlavně o vytvoření a uhájení existence nezávislé domény. Byzantská říše byla vždy ohrožována svými sousedy, jejich tlak byl však na počátku 13. století výrazně větší díky tomu, že se prakticky zhroutil celý systém státní správy. Nikájským vládcům se ho podařilo obnovit a opětovně zajistit praktický ekonomický chod státu i výběr daní. Díky tomu se Nikájské císařství mohlo orientovat na expanzi, která byla zakončena opětovným získáním Konstantinopole.

Vládcí Nikájského císařství usilovali o zisk Konstantinopole a nespokojili se s vytvořením prosperující nezávislé domény, jak dokazuje jejich praktické počínání. Je pravděpodobné, že záměr získat vládu nad Konstantinopolí byl součástí plánů Theodora Laskarise od samého počátku jeho působení v Malé Asii. Jeho cíl ovládnout Konstantinopol je zcela srozumitelný a očekávatelný vzhledem k jeho společenskému postavení před rokem 1204, kdy byl členem vládnoucí rodiny a předpokládaným dědicem trůnu. Theodor Laskaris v tomto kontextu pracoval na zachování státu a mocenské pozice, kterou měl sám obsadit. Na základě této snahy se vymezoval vůči expanzi cizích vládců i odstředivým tendencím z nitra byzantské elity.

Příslušníci této širší elity vykazovali stejné odstředivé tendence jako před rokem 1204 a využívali absenci centrální moci k vytváření vlastních domén lokálního významu. Příkladem byli už zmiňovaní Theodor Mangafas (Filadelfie), Sabas Asidenos (Priene), Leon Sgouros (Korint), Leon Gavalas (Rhodos) nebo Michael Komnenos Duka (Arta). Tyto mocenské projekty měly různé trvání. Dalece nejúspěšnější co do rozsahu a vlivu byla doména Michaela Komnena Duky v Epiru. Jednalo se o územní celek, jehož pozdější panovníci byli natolik úspěšní, že si po dobytí Soluně rovněž nárokovali císařskou autoritu. Vedle Nikájského císařství a Soluňského císařství, respektive Epirského státu, patří do obrazu dezintegrace Byzantské říše také státní útvar známý jako Trapezuntské císařství. Jeho pozice mezi řeckými státy vzniklými v souvislosti se čtvrtou křížovou výpravou je značně specifická vzhledem k okolnostem jeho vzniku i pozdější existence. Přesto poskytuje významný kontext k existenci Nikájského císařství a otázce legitimacy nikájského císaře jako císaře Římanů.

3. Císařové v Soluni a v Trapezuntu

3.1. Epirský stát

V oblasti dnešního severního Řecka se po roce 1204 zformoval státní útvar nazývaný v historiografii převážně Epirský despotát. Jeho území bylo proměnlivé, zahrnovalo zhruba oblast západně od pohoří Pindus, tedy pás pobřežního území od města Dyrrhachium po Artu, která byla jeho nejvýznamnějším městem. V rámci pozdější územní expanze došlo k rozšíření o oblast dnešní Thessálie a Makedonské planiny se Soluní. Geografická poloha dala tomuto útvaru první část jména, neboť se do značné míry shodoval s rozlohou historického regionu Epiros.

Problematické je označení daného státního útvaru jako despotát. Pochází z latinských zdrojů 14. století a vychází z toho, že v té době užívali vládci Epirského státu titul *despotes*. Tento titul má v dějinách Byzantské říši dvojí využití. Slovo samo o sobě znamená „vládce“, proto bylo dlouhodobě součástí označení, které pro svou osobu používal konstantinopolský císař a jako takové se objevovalo zejména na mincích. Za vlády Manuela I. Komnena došlo k prvnímu samostatnému použití a označení *despotes* se objevilo ve významu vysokého dvorského titulu. Jeho udělování variovalo, ve 13. a 14. století se úzus využití významně rozšířil.¹³⁹ K politické realitě řeckého státu v Epiru na počátku 13. století se toto pojmenování vztahuje anachronicky, jeho vládci tento titul v dané době nepoužívali a ani jejich území nebylo označováno jako despotát.¹⁴⁰

Jazykově je dvojice *despotes* – despotát analogický ke dvojici král – království, nebo hrabě – hrabství. Odpovídá tedy západoevropskému vnímání držby půdy, avšak v Byzantské říši se nikdy nevyvinul lenní systém jako v latinské Evropě, svrchovaným panovníkem nad veškerým územím říše byl pouze sám císař, ačkoliv mohl podle své vůle propůjčovat půdu či výnosy z ní. Stejně jako jakýkoliv jiný titul ve vojenské nebo civilní hierarchii Byzantské říše, se ani titul *despotes* nepojil s nezávislou politickou mocí neodvozenou od autority císaře a tedy nenaznačoval, že by měl být jeho držitel vládcem

¹³⁹ Jak už bylo řečeno výše, prvotní způsob využití titulu *despotes* asociujeme s předpokladem nástupnictví trůnu. Titul *despotes* se objevuje v souvislosti s vládci Epiru nejdříve ve třicátých letech 12. století. Tehdy ho udělil císař Theodor Komnenos Duka svému bratru Manuelovi a pravděpodobně i Konstantinovi. Theodor měl vlastního syna a je otázkou, jestli byl titul nadále pojímán ve smyslu designování nástupce, ačkoliv po dobu, kdy byl Theodora v zajetí Ivana II. Asena (1230–1237), se jeho bratr a *despotes* Manuel skutečně ujal vlády.

¹⁴⁰ První použití označení despotát, *despotaton*, se objevuje v *chrysobull* z roku 1342 a k danému území je korektní jej vztahovat až pro 14. a 15. století. In: The Oxford dictionary of Byzantium, s. 716.

nějakého územního celku. V byzantské tradici pro označení území za despotát tedy v dané době neexistoval precedent ani opodstatnění.

Fakt, že termín Epirský despotát nadále převládá v historiografickém diskurzu, je dokladem toho, jak obtížně se vyrovnáváme s existencí státních útvarů mimo západoevropský lenní systém. Naše schopnost stát vůbec pojmenovat je limitovaná existující hierarchií hodnot. Někteří autoři hovoří o Soluňském císařství, analogicky k Nikájskému císařství, avšak vzhledem k velmi omezené době, po kterou byl vládcem daného útvaru císař, považují zpětnou aplikaci tohoto termínu za nevhodnou. Ze stejného důvodu je nekorektní aplikovat pozdější označení despotát na celou dobu existence daného státu. Jako neutrální označení pokrývající celou dobu existence státního útvaru se nabízí pojmenování Epirský stát.

Zakladatelem řeckého státu v oblasti Epiru byl Michael Komnenos Duka, nemanželský syn *sebastokratora* Jana Duky a skrze něj vnuk císařů Izáka II. a Alexia III.¹⁴¹ Michaelovo jméno se v pramenech poprvé objevuje v seznamu rukojmích, které dal roku 1190 císař Izák II. Angelos během třetí křížové výpravy jako záruku Fridrichu I. Barbarosovi. Později za vlády Izáka II., a zřejmě i za vlády Alexia III., byl Michael *doux kai anagrapheus* v *thema* Mylassa a Melanudium, tedy úředník zodpovědný za vojenskou i civilní správu pohraničního *thema*, včetně výběru daní.¹⁴²

V době bezprostředně následující po dobytí Konstantinopole vstoupil Michael Komnenos Duka do služeb Bonifáce z Montferu, kterého doprovodil do Soluně, aby ho krátce poté opustil a sám odešel do Arty, centra provincie Nikopolis. Zde se oženil s vdovou nebo možná s dcerou posledního zdejšího civilního správce. Michael i na základě této příbuzenské vazby s lokální elitou začal konsolidovat svoji moc v oblasti. Celá oblast *thema* Nikopolis, zahrnující obchodně významné adriatické pobřeží, měla podle *Partitio terrarum imperii Romaniae* připadnout Benátčanům. Ti nebyli schopni, nebo spíše ochotni, kontrolovat oblast mimo strategické body přímo na pobřeží, a proto začali jednat s Michaellem Komnenem Dukou, který území fakticky kontroloval. Roku 1210 Benátčané potvrdili Michaelovi držbu tohoto území výměnou za jeho *promissio*, nominální uznání Benátské suverenity doprovázené zaplacením 42 liber hyperpyronů.¹⁴³

¹⁴¹ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1362.

¹⁴² *thema* Mylasa a Melanoudion se nachází v oblasti jihozápadního pobřeží Malé Asie (θέμα Μυλάσης και Μελανουδίου). In: Stiennon. Les origines du despotat d'Épire. À propos d'un livre récent, s. 121.

¹⁴³ 42 liber odpovídá 3024 kusům zlaté mince. Tato částka měla být splatná ve dvou splátkách, první v květnu, druhá v polovině září, což odpovídalo dvěma tradičním byzantským taxačním datům fiskálního roku, což znamená, že Michael Komnenos Duka měl efektivní schopnost vybírat na svém území daně. In: Catalogue of the Byzantine coins, s. 622.

V roce 1209 v rámci zajištění klidných vztahů s Latinským císařstvím provdal Michael jednu ze svých dcer za Eustáce, bratra císařů Balduina a Jindřicha. Michael Komnenos Duka měl několik dcer, avšak ne legitimního dospělého dědice.¹⁴⁴ Jeho nevlastní bratr Theodor pobýval v době, kdy Michael konsolidoval svou moc na Balkáně, ve službách císaře Theodora Laskarise v Anatolii. Michael pro něj zřejmě nechal poslat, čehož Theodor Laskaris využil k tomu, aby si Theodora Komnena Duku zavázal slibem věrnosti.¹⁴⁵ Michael byl zavražděn roku 1215 v době, kdy se mu dařilo dále rozšiřovat území, kterému vládl.¹⁴⁶

Neexistují, zdá se, žádné důkazy o tom, že by si Michael Komnenos Duka kdy nárokoval vysoký titul byzantské hierarchie. S určitostí se nikdy neoznačil jako *basileus*, *autokrator* nebo *despotes*. Ve své smlouvě z roku 1210 s Benátským dóžetem Petrem Zianim, vystupuje jako syn *sebastokratora*.¹⁴⁷ Je nicméně zajímavé, že se jako císař nechal vyobrazit na svých mincích. Známe pouze jedinou emisi mincí pocházejících pravděpodobně z mincovny v Artě. Připomínají mince Izáka Komnena vládnoucího na Kypru a mince Manuela I. Komnena. Na aversu je zobrazen Kristus Emmanuel a na reversu stojící postava panovníka s inskripcí ΔOKAC.¹⁴⁸ Panovník je oblečený jako voják, v pravé ruce drží žezlo zakončené křížem, v levé svitek a na hlavě má typickou čelenku z perel. Typově se mince příliš neliší od mincí ražených ve stejné době vládci Nikájského císařství. To platí i o zpodobnění Michaelova nástupce Theodora na jeho mincích, které nechal jako císař razit v mincovně v Soluni.¹⁴⁹

Během deseti let své vlády se Michael Komnenos Duka projevoval jako schopný diplomat připravený těžít z každé příležitosti. O jeho osobní schopnosti svědčí fakt, že byl schopen získat a udržet si nezávislou moc nad teritoriem obklopeným nepřátelskými silami ve značně složité situaci.¹⁵⁰ Jako nemanželský syn *sebastokratora* konsolidoval svou moc na základě vztahu s rodinou předchozího místního správce. Zdá se, že jedním z

¹⁴⁴ Jeho jediný syn, který se později ujal vlády jako Michael II. Komnenus Duka, se narodil kolem roku 1206, v době otcovy smrti mu tedy nebylo více než deset let a byl nucen uchýlit se do exilu, když moc v Epiru převzal jeho strýc Theodor. Po té, co byl Theodor v roce 1230 zajat po bitvě u Klokočnice, se Michael vrátil a ujal se vlády. In: The Oxford dictionary of Byzantium, s. 1363.

¹⁴⁵ Acropolites. Chronique du XIIIe siècle, s. 20.

¹⁴⁶ Jednou z posledních územních akvizic byl ostrov Korfu. In: Catalogue of the Byzantine coins, s. 622.

¹⁴⁷ „*Ego Michael Comnanus Dux, filius quondam Sebastocratoris* (v jiné verzi: *sevastocoronatori Joannis Ducis, juro... quod fidelis ero ... domini Petro Ziani, Dei gratia Duci Venetiarum.*“ Samozřejmě, „*dux*“ Petra Zianio není „*Duka*“ ve smyslu rodového jména, ale titul dóže a podobně u *sebastokratora* Jana jasně označuje rodové jméno. Nicméně v případě Michaela je použitý termín „*dux*“ dvojnásobný, může být čten ve smyslu rodového jména i titulu. In: Stiennon. Les origines du despotat d'Épire, s. 119.

¹⁴⁸ Ikonografický typ Krista v podobě dítěte. Zachycena je hlava šíje.

¹⁴⁹ Catalogue of the Byzantine coins, s. 623.

¹⁵⁰ O armádě i vojenských kampaních Michaela I. toho víme jen velmi málo, jelikož v té době v Epirském státu nevznikly žádné historické práce. Je pravděpodobné, že základem Michaelovy vojenské síly byli latinští žoldněři. In: Bartusis. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453, s. 21–22.

nejvýznamnějších prostředků, kterými dosáhl svého úspěchu, byl jeho politický realismus a schopnost využít příležitosti. Díky otevřenosti v jednání s katolickým světem a díky tomu, že si nenárokoval císařský titul, nebo pozici zakladatele nového řeckého státu, jako to udělal Theodor Laskaris v Malé Asii, ze sebe nedělal politického protivníka a terč, nýbrž možného aliančního partnera.

Michael Komnenos Duka nechal razit vlastní mince, kromě nich ale nemáme k dispozici mnoho důkazů o tom, že by si pro sebe nárokoval pozici odpovídající vládci státu, který by uchovával politickou tradici konstantinopolské císařské autority. Michaelovo počínání v praxi nesměřovalo k jejímu obnovení v nových podmínkách. Změna nastala po roce 1215 s osobou Michaelova bratra a nástupce Theodora Komnena Duky. Theodor rozšiřoval svůj vliv v oblasti a už v roce 1216 získal na úkor bulharského státu území zahrnující města Ohrid a Prilep.¹⁵¹ Ohrid se pak stal sídelním městem arcibiskupa, který měl v rámci epirského státu nejvyšší církevní autoritu a jehož autorita nad ortodoxním obyvatelstvem soupeřila s autoritou patriarchy v Nikáji.¹⁵²

Theodorova expanze byla celkově velmi úspěšná. Výrazným úspěchem byl zisk Soluně roku 1224 po více než ročním obléhání města, kde se nechal Theodor později korunovat císařem.¹⁵³ Ze Soluně se otvírala pozemní cesta do Konstantinopole. S početnou armádou Theodor Komnenos Duka postoupil roku 1230 do Thrákie.¹⁵⁴ Jeho postup a ambice byly nicméně ve stejném roce zničeny bulharským vládcem Ivanem II. Asenem, který Theodora porazil a zajal v bitvě u Klokotnice. Vlady v Soluni se ujal jeho bratr a *despotes* Manuel.¹⁵⁵ K roku 1236 se objevily mince ražené Manuelovým příbuzným Michaelem Dukou, který po Theodorově porážce ovládl část západního epirského území včetně ostrova Korfu.¹⁵⁶

Po Theodorově porážce u Klokotnice se moc v Epiru rozměnila. Císař Theodor zůstával naživu, což komplikovalo pozici jeho bratra Manuela, stejně jako zjevná mocenská emancipace jeho konkurenta Michaela Duky a mocenské pronikání vládce nikájského císaře

¹⁵¹ Acropolites, s. 19–21.

¹⁵² Setton. The Papacy and the Levant, s. 43.

¹⁵³ Korunovací provedl arcibiskup z Ohridu Demetrios Chomatenos, nikoliv soluňský metropolita Konstantin Mesopotamites. Datum korunovace je předmětem diskuzí, proběhla někdy mezi lety 1225–1227. In: Tudorie. Old and New in the Byzantine Imperial Coronation in the 13th Century, s. 89.

¹⁵⁴ Theodor ovládl Adrianopoli a měl postoupit až na úroveň dnešního tureckého města Vize. Acropolites zmiňuje obavy, které Theodorův postup vyvolal v Konstantinopoli. Vzhledem k poloze města Vize a poloze Klokotnice, kde Theodorova armáda svedla bitvu s armádou Ivana II. Asena je nicméně možné, že cílem této kampaně bylo napadení bulharského státu, ne dobytí Konstantinopole. In: Acropolites, s. 31.

¹⁵⁵ Acropolites, s. 33.

¹⁵⁶ Michael byl pravděpodobně nelegitimní syn Michaela I., který byl v letech 1215–1230 v exilu. In: Catalogue of the Byzantine coins, s. 623.

Jana III. do oblasti. Roku 1237 byl Theodor propuštěn a Manuel ztratil vládu nad Soluní ve prospěch Theodora a jeho synů. Roku 1244 byli vládci Epiru kvůli sílícímu tlaku Jana III. donuceni vzdát se nároku na císařský titul a o dva roky později se Solun stala součástí nikájského území.¹⁵⁷

Politická existence Epirského státu dobře ilustruje dobovou situaci v regionu. Po roce 1204 převzali příslušníci elity spjaté s císařskou rodinou vládu nad daným regionem, což jim umožňovalo mocenské vakuum po rozpadu centrální moci. Využívali přitom existující hospodářské i sociální struktury, aniž by zřejmě docházelo k jejich výraznějším modifikacím. Snažili se doménu pod svým vlivem konsolidovat a rozšiřovat tak, jak jim to situace dovozovala. Tím samozřejmě přicházeli do diplomatického i vojenského kontaktu s dalšími mocenskými celky v regionu. Sebevědomí a možnosti nejvýznamnějšího z epirských vládců, Theodora, dokládá událost, kdy v roce 1217 zajal korunovaného latinského císaře Petra z Courtenay a držel ho v zajetí dva roky, než císař zemřel.¹⁵⁸

V době největšího mocenského rozmachu za vlády Theodora Komnena Duky došlo k přijetí císařského titulu, avšak díky tomu, že se tak stalo více než dvě desetiletí po dobytí Konstantinopole, většina příslušníků původní elity byla v té době už navázaná na Nikájské císařství. Konfrontace s bulharským státem roku 1230 a následný zřetelný mocenský útlum ukazuje, že úspěch Epirského státu byl založený na osobních schopnostech daného vládce, spíše než na fungující státní správě a elitách, což bylo po staletí typické pro Byzantskou říši.

3.2. Trapezuntské císařství

Nedochovaly se žádné historické práce z prostředí Trapezuntu pocházející ze 13. století. Hlavní kronika Trapezuntského císařství, jejímž autorem je Michael Panateros, vznikla až na konci 14. století. Začíná vládou Alexia I. Komnena.

Pán Alexios I., veliký Komnenos, opustil město Konstaninopol a vydal se na vojenskou výpravu z Gruzie s armádou, kterou mu ve svém zanícení a úsilí poskytl jeho teta z otcovy strany Tamar, a vydal se do Trapezuntu, který ovládl v dubnu, sedmé indikce, roku 1204, ve věku 22 let. Poté, co vládl po osmnáct let, zemřel v Neděli ortodoxie, 20. února roku 1222, ve věku čtyřiceti let.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Fine. The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, s. 133–134.

¹⁵⁸ Ostrogorsky. History of the Byzantine State, s. 433.

¹⁵⁹ Two Works on Trebizond, s. 2–3.

Text pokračuje vládou Alexiových nástupců, prvním z nich byl Alexiův zeť Andronikos Gidos Komnenos. Úvodní odstavec kroniky tedy jasně identifikuje počátek státu s osobou Alexia I. Komnena, aniž by ovšem bylo explicitně řečeno, že se jednalo o akt založení nového státu nebo zdůrazněno jaký byl charakter Alexiovy vlády, respektive jeho titul. Je však zdůrazněno Alexiovo příbuzenství s Tamar a skutečnost, že to byly gruzínské jednotky, se kterým Alexios město Trapezunt a další území dobyl. Stojí za povšimnutí, že autor nejen předpokládá čtenářovu znalost toho, že Tamar byla královna Gruzie, avšak nepovažuje za nutné vysvětlovat nebo dále komentovat skutečnost, že území Byzantské říše dobyla gruzínská vojska pod vedením příslušníka dynastie Komnenovců.

Vznik Trapezuntského císařství skutečně musíme na základě tohoto materiálu dávat do souvislosti s Gruzínským královstvím. Tento státní útvar se rozkládal na východ od pobřeží Černého moře a jeho vládcí byli křesťanští panovníci z dynastie Bagrationů. Existovalo jako nezávislé a sjednocené království od vlády Bagrata III. na přelomu 10. a 11. století.¹⁶⁰ Gruzínské království bylo v přirozené interakci s Byzantskou říší, se kterou po část svojí existence přímo sousedilo. Dokládají to sňatky dlouhodobě uzavírané mezi Bagrationy a příslušníky byzantských císařských rodin Duků a Komnenů.¹⁶¹

Signifikantní význam měl pro vznik Trapezuntského císařství zejména život a působení Andronika Komnena. Bratranec Manuela I. Komnena a pozdější císař během svého života nějakou dobu pobýval mimo jiné i na gruzínském královském dvoře. Bylo to za vlády Jiřího III., který byl králem v letech 1156–1184. Ačkoliv o tom neexistuje žádný přímý důkaz, předpokládá se, že první ženou Andronika Komnena byla gruzínská princezna, snad sestra Jiřího III., díky čemuž byli potomci Andronika Komnena, tedy i jeho vnuk Alexios Komnenos, příbuzní gruzínských Bagrationů.

Andronikos Komnenos zastával v letech 1180–1182 správní funkci v Paflagonii, regionu také nazývaném jako Pontos, rozléhajícím se na pobřeží Černého moře v relativní blízkosti Gruzie. V květnu 1182 se Andronikos vydal do Konstantinopole, kde se mu podařilo nahradit regentskou vládu Alexia II. a stát se jeho spolucísařem. Později, v roce 1183, se ve věku 63 let stal samostatně vládnoucím císařem. Jeho vláda však trvala pouhé další dva roky a skončila tím, že byl během nepokojů roku 1185 zavražděn v ulicích města.¹⁶² Nejvyšší moc ve státě převzali příslušníci jiné větve komnenovského rodu, přičemž nutnou součástí tohoto procesu představovala eliminace možných konkurentů, zejména

¹⁶⁰ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 840.

¹⁶¹ Vasiliev. The Foundation of the Empire of Trebizond, s. 4.

¹⁶² Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance, s. 111–112.

nároků rodové linie císaře Andronika. Jeho dospělý syn z prvního manželství, *sebastokrator* Manuel, byl oslepen a na následky zranění zemřel.

Je známo, že Manuel měl dva syny, staršího Alexia a mladšího Davida, kteří se narodili někdy mezi lety 1182–1184. I přes dětský věk hrozilo vnukům bývalého císaře Andronika I. Komnena v Konstantinopoli nebezpečí, proto lze předpokládat, že byli z města i říše odvezeni. Zmínka v Panaterově kronice o tom, že Alexios odešel z Konstantinopole, se s největší pravděpodobností týká toho, že ji opustil už v roce 1185. Nicméně nemáme o osudech obou bratrů z doby mezi lety 1185 a 1204 žádné zprávy. V roce 1204 se však oba jistě nacházeli v Gruzínském království na dvoře královny Tamar, odkud vedli výpravu do Trapezuntu.¹⁶³ Je velice pravděpodobné, že Alexios a David byli skrze svého otce příbuzní královny Tamar, ačkoliv díky tomu, že identita jak jejich matky, tak jejich babičky je neznámá, bylo toto příbuzenství široce diskutováno a částí historiků opakovaně odmítáno.¹⁶⁴

Vnuk Andronika Komnena Alexios a jeho mladší bratr David, jehož Panateros nezmiňuje, stanuli tedy v roce 1204 v čele vojenské expedice a veleli gruzínským jednotkám poskytnutým královnou Tamar.¹⁶⁵ Lze proto oprávněně předpokládat, že cíl jejich expedice sloužil primárně zájmům Gruzínského království. V situaci, kdy byla moc císařů v Konstantinopoli výrazně oslabená a v blízkosti města ležela křižácká armáda, muselo být zřejmé, že se vytváří v Anadolii mocenské vakuum, které bude v brzké době vyplněno jinou silou. Pro Gruzínské království to byla ideální příležitost vytvořit na své západní hranici nárazníkový stát a zároveň spojenecké území. Pokud předpokládáme, že Alexios a David opustili Konstantinopol už v roce 1185, znamená to, že byli s největší pravděpodobností vychováváni v Gruzii právě pod vlivem královny Tamar.¹⁶⁶ Jako Komnenové příbuzensky provázaní s Tamar představovali ideální prostředníky k vytvoření aliančního státu a zároveň dalšímu rozšíření vlivu Gruzínského království v oblasti.

¹⁶³ Vasiliev. *The Foundation of the Empire of Trebizond*, s. 8.

¹⁶⁴ Jediný pramen, který nás přibližuje stanovení stupně příbuzenství, je právě kronika Michaela Panatera z konce 14. století. Doslova zmiňuje Alexia Komnena, „πρὸς πατρὸς θεία αὐτὸν Θάμαρ“ (In: Kennedy, Scott. *Two Works on Trebizond*, s. 2–3.) Věta bývá překládána jako „jehož tetou z otcovy strany byla Tamar“. Jelikož identita jak manželky Andronika Komnena, tak manželky jeho syna Manuela, je neznámá, vedlo to ke spekulacím o tom, že přímo matkou Alexia a Davida byla sestra královny Tamar. (In: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 63–64.) To by však odpovídalo pouze tetě, nikoliv tetě z otcovy strany. Cyril Toumanoff přesvědčivě dokazuje, že správná interpretace slov πρὸς πατρὸς θεία leží ve významu teta na otcově straně rodové linie, tedy příbuzná ze strany Manuela Komnena. In: *On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar*, s. 299–312, zejména s. 310.

¹⁶⁵ To shodně tvrdí všechny zdroje zmiňující založení Trapezuntského císařství. In: Kuršanskis. *L'Empire de Trébizonde et la Géorgie*, s. 243. Kuršanskis zároveň zcela odmítá hypotézu o existenci příbuzenství mezi bratry Alexiem a Davidem a královnou Tamar. Nepovažují jeho odmítnutí za přesvědčivé.

¹⁶⁶ Ostrogorsky. *History of the Byzantine state*, s. 426.

Impulz k založení Trapezuntského císařství, respektive ovládnutí území Pontu, nemohl být reakcí na dobytí Konstantinopole v dubnu 1204. Panateros nás informuje o tom, že Trapezunt byl získán v dubnu 1204, což vzhledem k rychlosti, s jakou cestovaly informace i té nejvyšší priority, není možné považovat za reakci na latinskou nadvládu nad hlavním městem říše. Mnohem pravděpodobnější se jeví možnost, že se jednalo o reakci na příchod křižáků ke Konstantinopoli v polovině roku 1203, rostoucí napětí ve městě a prudké slábnutí císařské autority. Je pravděpodobné, že právě v této situaci se Tamar mohla rozhodnout využít obou bratrů k tomu, aby vedli výpravu na byzantské území, které se ocitalo mimo efektivní kontrolu centra.

Vojska pod vedením Alexia a Davida byla tedy k Trapezuntu vyslána před tím, než Konstantinopol padla.¹⁶⁷ Po dobytí města se cesty obou bratrů rozdělily, a zatímco Alexios zůstal v Trapezuntu, David pokračoval v expanzi. Úspěšně se mu dařilo postupovat západním směrem, ovládl města jako Kerasunt, Samson a Sinope.¹⁶⁸ V Paflagonii, kde dříve vykonával správní funkci jeho děd Andronikos I. Komnenos, se mu podařilo získat jednotky složené z místních rekrutů a najmout žoldnéře, což naznačuje ambice dalšího postupu. David postoupil až do Bythínie, kde se jeho zájmy střetly se zájmy Theodora Laskarise. Když se jednotky Davida Komnena v létě roku 1205 přiblížily k Nikomédii, došlo mezi nimi ke střetu, ze kterého vítězně vzešel Theodor Laskaris. Tato porážka zarazila Davidův další postup a jeho územním maximem se stalo město Heraclea Pontica.¹⁶⁹

Po této úspěšné expanzi byl David faktickým vládcem území od Heraclei až po město Sinope, zatímco území od Sinope k Trapezuntu a Batumi představovalo doménu staršího bratra Alexia.¹⁷⁰ Davidova expanze zasáhla do Bithýnie, kde se v době kolem roku 1205 dočasně střetávaly ambice Davida Komnena, Theodora Laskarise, latinského císaře a sultána Kay-Krushawa. Theodor Laskaris oblehl Heracleu v roce 1206. Z tohoto obležení Davidovi pomohla skutečnost, že uzavřel mír s Jindřichem Flanderským.¹⁷¹ Po porážce Davidových latinských spojenců Theodor obsadil Heracleu a David Komnenos tím přešel do defensivy. Pravděpodobně byl později, snad roku 1211 nebo 1212, zajat a z rozhodnutí Theodora Laskarise donucen stát se mnichem v klášteře Vatopedi na Athosu.¹⁷² Tím byl eliminován veškerý jeho vliv a David, mnišským jménem Daniel, nedlouho poté zemřel.¹⁷³

¹⁶⁷ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 18.

¹⁶⁸ Dnešní Giresun, Samsun a Sinop. In: *The Foundation of the Empire of Trebizond*, s. 21.

¹⁶⁹ Choniates. *O City of Byzantium*, s. 343.

¹⁷⁰ Karpov. *The Black sea region before and after*, s. 286.

¹⁷¹ *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 590.

¹⁷² Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 19.

¹⁷³ *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 589.

Území pod vládou Komnenovců při pobřeží Černého moře představovalo lákavý zisk jak pro Theodora Laskarise, tak pro seldžuckého sultána Kay-Krushawa, který tímto směrem opakovaně útočil.¹⁷⁴ Po té, co se Theodoru Laskaridovi podařilo porazit a zabít sultána Kay-Krushawa v roce 1211, byla mezi jeho synem a nástupcem Kay-Kawusem a Theodorem uzavřena aliance, na jejímž základě v roce 1214 vedli ve stejnou dobu vojenskou kampaň proti Trapezuntskému císařství. Jejich kampaň byla úspěšná, pro Theodora znamenala zisk západní Paflagonie a pro Kay-Kawuse východní část Paflagonie s městem Sinope jako centrem této oblasti. Tím zmizela společná hranice Trapezuntského císařství a Nikájského císařství, mezi kterými se nyní nacházel Rúmský sultanát.¹⁷⁵

Z tohoto přehledu vyplývá, že se Alexiovi a Davidu Komnenovi podařilo s jejich gruzínskými jednotkami ovládnout v roce 1204 území Pontu, jehož jádrem byl původně Trapezunt, kde se usadil Alexios Komnenos, zřejmě v souladu s původním plánem královny Tamar. Díky příznivým podmínkám se David Komnenos uchýlil k další expanzi, která mu zřejmě měla zajistit území, nad kterým by mohl vykonávat vlastní autoritu. Podařilo se mu postoupit až poměrně daleko na západ, nicméně se zde střetl s konkurenčními silami, zejména s Theodorem Laskarisem. Pro Laskarise, který se prezentoval jako *despotes* a představitel legitimní mocenské linie, byla existence konkurenční řecké domény v oblasti nepřijatelná. Expandující Komnenos přirozeně znamenal hrozbu pro jeho vlastní nároky, zejména v oblasti ideové a legitimizační.

Alexios Komnenos vládl z Trapezuntu 18 let. Jeho působení se výrazně liší od působení Theodora Laskarise v západní části Malé Asie, předně protože se nezdá, že by se Alexios snažil stylizovat jako dědic císařské tradice Konstantinopole. Zdá se, že se soustředil pouze na místní vládu v oblasti Trapezuntu, aniž by usiloval o expanzi, a představoval tím vládce loajálního gruzínské královně Tamar. Tato pozice se proměnila s jeho nástupci. Ti postupně prohloubili ideologický rámec svého působení, prohlásili se císaři a činili si minimálně teoretický nárok na Konstantinopol a císařskou autoritu asociovanou s vládcem tohoto města.

Při své korunovaci v roce 1238 přijal Manuel I. Komnenos tradiční císařský titul *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων*.¹⁷⁶ Za jeho vlády také byl v Trapezuntu postaven chrám Boží Moudrosti, který má významnou hodnotu pro naše poznání ideologické báze

¹⁷⁴ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 718.

¹⁷⁵ The Cambridge history of the Byzantine Empire, s. 718.

¹⁷⁶ Karpov. The Black sea region, s. 290.

Trapezuntského císařství v době Manuelovy vlády. Právě v chrámu Boží Moudrosti v Trapezuntu je zachycena podoba císaře Manuela s jeho císařským titulem a představuje nejstarší známý záznam o užití císařského titulu v prostředí vládců Trapezuntu.¹⁷⁷ Vládci Trapezuntu se císařského titulu na rozdíl od vládců v Epiru nikdy nevzdali. Až v roce 1282 došlo na základě diplomatických vazeb s Palaiology k jeho pozměnění na *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περαιτίας* – císař a samovládce celého Východu, Iberů a Peratei.¹⁷⁸

Je možné, že Manuel I. Komnenos nebyl prvním, kdo titul v této podobě používal. Legitimizační potřeby měly za následek zpětnou aplikaci idejí už na realitu od roku 1204. Díky tomu pozdějšímu akcentu hovoříme o vzniku Trapezuntského císařství v roce 1204 a jeho zakladateli Alexiovi I. Komnenovi, ačkoliv je toto označení potenciálně nepřesné. V této souvislosti stojí za zmínku i aplikace přívlastku Megas, respektive Veliký, který se vyskytuje u pozdějších vládců Trapezuntu. Část historiků předpokládá, že byl používán už Alexiem I., proto nachází využití i v historiografii, kde odlišuje trapezuntské císaře od těch konstantinopolských.¹⁷⁹ Skutečností zůstává, že Trapezuntské císařství prodělalo v průběhu své existence, zejména v první polovině 13. století, množství změn. Jako státní útvar existovalo s proměnlivou, nicméně zřejmě kontinuální, mírou závislosti na ostatních mocenských celcích. Aktuální konstelace moci v regionu pak zákonitě proměňovala ambice trapezuntských vládců a jejich vyjádření.

Jak už bylo zmíněno, roku 1214 podnikl sultán Kay-Kawus úspěšný útok do oblasti Pontu, při kterém byl Alexios Komnenos zajat. Propuštěn byl pod podmínkou platby tributu a uznání sultánovy nadřazenosti.¹⁸⁰ Pokud uvážíme, že nedlouho předtím, roku 1213, zemřela královna Tamar, mohlo se v praxi jednat pouze o posun částečně závislého postavení státu pod vládou Alexia Komnena. V dané situaci byla prakticky nemožná územní expanze v prostoru Anatólie, lze vyloučit i jakékoliv realistické ambice na zisk vlády nad Konstantinopolí. Trapezuntský stát nepochybně představoval slabší, vůči Gruzínskému

¹⁷⁷ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 2.

¹⁷⁸ Termín *Perateia*, *περάτεια*, v obecném kontextu též *pereia* je označení území nacházejících se za mořem, „naproti“ zbytku území daného celku. V případě Trapezuntského císařství název *Perateia* označuje území při severním pobřeží Černého moře, zejména na poloostrově Krym. Komnenové z Trapezuntu byli místní elitou uznáni za suverény, respektive jim byl placen z těchto oblastí tribut. To skončilo s ovládnutím oblasti mongolskou expanzí ve 20. a 30. letech. 13. století. In: Karpov. *The Black sea region before and after*, s. 286.

¹⁷⁹ Karpov. *Black Sea region*, s. 290.

¹⁸⁰ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 19.

království a Rímskému sultanátu podřízený celek, přičemž v raných fázích jeho existence se vlivy silnějších celků střetávaly v Trapezuntu jako konkurenční.¹⁸¹

V regionu se významně projevila i mongolská expanze. Po bitvě u Köse Dağ v roce 1243, kde seldžucká armáda sultána Kay Khusrawa II. utrpěla významnou porážku, se jak Rímský sultanát, tak Trapezuntské císařství, staly vazalskými státy mongolského impéria. Gruzínské království bylo rozděleno na dva celky. Místo Seldžuků nyní dominantní sílu v oblasti představovali Mongolové. Je zajímavé, že v momentě, kdy roku 1246 cestoval císař Manuel do Karakurum, aby obdržel *jarlyk* od nového chána, byl zde ve stejném postavení jako seldžucký sultán a oba gruzínští vládcí. Závislost na mongolském impériu tak trapezunstké císaře a jejich pozici v regionálním kontextu nutně nepoškozovala.¹⁸²

Vliv mongolského impéria, které se kolem poloviny 13. století nacházelo na svém územním i mocenském vrcholu, byl v Trapezuntu patrný i na praktické úrovni. Do císařství přicházelo významné množství nových obyvatel z oblastí Arménie a Syřanů z Mezopotámie. Už předtím žilo pod vládou Komnenů významné množství obyvatelstva z kavkazských skupin a s imigrací se dále zvyšoval podíl etnicky, nábožensky a jazykově diverzifikované populace.¹⁸³ Jazykově řecká a kulturně římská byla v Trapezuntském císařství s největší pravděpodobností vedle vládnoucí rodiny pouze relativně omezená skupina obyvatel, kteří zároveň byli většinou příslušníky elity.¹⁸⁴

Další významnou praktickou změnou, kterou přinesla mongolská expanze ve prospěch Trapezuntského císařství, představovala změna dálkových obchodních tras. Trapezunt se stal nejzazším západním bodem dálkových karavan, což vedlo k rozkvětu města a tomu, že zde obchodní stanice zřídily Janov i Benátky. Dalším faktorem posilujícím bohatství Trapezuntu byly významné stříbrné doly, které byly činné za vlády císaře Manuela I. Po ekonomické stránce Trapezuntské císařství prosperovalo díky zapojení do dálkového obchodu, což dokládají nálezy trapezuntských mincí i ve vzdálených lokalitách.¹⁸⁵

Trapezuntské císařství má v existujícím narativu o událostech po roce 1204 z řeckých států nejslabší pozici právě z výše uvedených důvodů. Vzniklo sice na území, které bylo dlouhodobě součástí Byzantské říše, avšak jeho obyvatelstvo se značně odlišovalo od toho, které obývalo její někdejší centrum. Ačkoliv vládcí Trapezuntu odvozovali svůj původ od

¹⁸¹ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 21.

¹⁸² Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 22.

¹⁸³ Shukurov. *The Byzantine Turks. 1204–1461*, s. 255.

¹⁸⁴ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 22.

¹⁸⁵ Velké množství stříbrných trapezuntských mincí bylo například nalezeno v Tabrízu v dnešním Iránu, který se stal novým mongolským hlavním městem. Tabríz byl tedy přirozeně místem, kde zároveň ústily dálkové trasy v této době. In: Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 23.

konstantinopolského císaře Alexia Komnena a adoptovali nejpozději ve 30. letech titul římských císařů s potenciálním vysokým ideologickým nárokem, reprezentovali pouze velmi úzkou skupinu obyvatelstva vlastního státu a jejich moc byla omezená závislým postavením na vládci okolních států. Vládcí Trapezuntu, ať se titulovali jako císařové až od roku 1238, nebo už dříve, byli po celou první polovinu 13. století fakticky závislí na jiné dominantní regionální síle. Nemohli si v žádném případě nárokovat rozsah autority a moci, kterou tradičně asociujeme s vládci Konstantinopole.

Nejen kulturně, ale zejména politicky a ekonomicky byl Trapezunt ve 13. století přirozeněji součástí Kavkazu a obecně východních oblastí. Vazby s latinskou Evropou, které byly pro řecký stát v Epiru i pro Nikájské císařství významnou součástí jejich existence a kulturní interakce, byly v případě Trapezuntu marginální. Díky tomu, že od roku 1214 Trapezuntské císařství na západě sousedilo pouze s Rúmským sultanátem, se nevytvářel ani prostor pro střety s Nikájským císařstvím. Zatímco v prvních letech po roce 1204 považoval Theodor Laskaris za nutné vypořádat se přednostně s existencí domény Davida Komnena v Paflagonii, později se problém přesunul do ideologické roviny. Negativní obraz o vládci Trapezuntu budovali ve svých dílech přední autoři spojení s Nikájským císařstvím a s Palaiology, ať už Niketas Choniates, Georgios Akropolites nebo později Georgios Pachymeres a Nikeforos Gregoras.¹⁸⁶

Navzdory odlišnému a závislému postavení byli trapezuntští vládci Komnenové, navíc jediní potomci v mužské linii nejvýznamnějšího císařského rodu, kteří si vládu nad Trapezuntem udrželi po dlouhá desetiletí. Pokud ne v rovině praktické politiky a vojenské síly, minimálně ideologicky představovala pro nikájské císaře a později Palaiology existence Trapezuntského císařství faktor relativizující jejich autoritu a ideologickou pozici jediných právoplatných vládců ortodoxního světa. Autorita císaře jako Božího zástupce a vládce celého ortodoxního světa byla ze své podstaty nedělitelná a stejnou funkci si nemohlo nárokovat více osob.

¹⁸⁶ Eastmond. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, s. 24–25.

4. Kontinuita Byzantské říše ve 13. století

4.1. Politická kontinuita Byzantské říše, zánik, nebo přerušení?

Jedna z hlavních otázek týkajících se byzantských dějin 13. století zní: Do jaké míry byla zachována kontinuita existence Byzantské říše po roce 1204? Odpověď bychom přitom měli hledat na škále a ne na jejích extrémních pozicích. Tvrdit, že Byzantská říše existovala po dobytí Konstantinopole v roce 1204, je stejně nepřesné jako tvrdit, že zanikla. Lze mluvit o přerušení? Takové pojmenování implikuje nečinnost, dobu bez událostí, kterou první polovina 13. století rozhodně nebyla. Společnost, která v základu tvořila Byzantskou říši, nadále existovala, ovšem ve změněných podmínkách. Na institucionální a funkční bázi došlo k dílčímu přerušení a transformaci, v oblasti kultury a ideologie převládala kontinuita.

Hlediska, podle kterých můžeme zvažovat míru kontinuity a transformace Byzantské říše, se do značné míry shodují s tím, co považujeme za základní znaky její samotné existence. Na základě těchto znaků lze hodnotit, do jaké míry lze státní útvary, které se etablovaly po dobytí Konstantinopole ztotožnit s politickou a kulturní tradicí Byzantské říše v podobě, v jaké existovala před rokem 1204.

Byzantská říše může být charakterizována jako stát, v jehož čele stojí císař jako osoba s nárokem na absolutní autoritu nad životem říše a jejích obyvatel. Tento nárok souvisí se zasazením císaře do propracovaného systému státní ideologie, kde vystupuje jako ochránce a garant správného směřování říše i jejích obyvatel, zejména co se týče jejich pravověrnosti. Právě z císařovy absolutní povinnosti pramení v teorii jeho absolutní moc. Umožňuje mu jako zástupci Boha na Zemi vládnout celému civilizovanému křesťanskému světu. Území nacházející se pod jeho vládou je proto obydleno ideálně z co největší míry ortodoxními křesťany.

Císařovo výjimečné společenské postavení se projevuje souborem vnějších znaků a privilegií, která jsou vázána pouze k jeho osobě. Jeho působení dále doprovází ritualizované chování vázané na jednotlivá místa v Konstantinopoli a v císařském paláci, čímž je zdůrazňována transpersonální kontinuita a tradice císařské moci. Vnější znaky i rituály nejen zpodobňují ideologický rámeček císařské moci, samy o sobě mají legitimizační funkci. Posledním významným znakem je kulturní sebepojetí přímo vycházející z tradice římské státnosti a antické řecké vzdělanosti, která umožňuje císaře identifikovat jako císaře Římanů.

Sebepojetí na úrovni kolektivní představy o etnicitě, kterou obyvatelé Byzantské říše definovali jako římskou, je také jedním důvodem, proč obvykle nezvažujeme politickou

kontinuitu existence Byzantské říše v souvislosti s křižáckou vládou v Konstantinopoli, a to navzdory tomu, že většina obyvatel státního útvaru Latinského císařství i dalších latinských států byli Římané. Sebepojetí nově příchozí elity však bylo odlišné, vycházející z tradice západní Evropy. Navzdory tomu, že došlo ze strany císaře Balduina k přijetí císařského titulu a imitaci některých vnějších znaků moci císaře Římanů, byly v souvislosti s odlišnou kulturní tradicí zaváděny významné společenské změny. Kromě implementace feudálního systému a reorganizace státní správy se jednalo hlavně o změny v církevní struktuře i praxi. Ortodoxii bylo v životě státu i společnosti vykázáno zcela jiné místo. V prostředí latinských států byly zachovány některé formální znaky byzantské státnosti, jejich obsah se však proměnil natolik zásadně, že můžeme území pod latinskou vládou vyjmout z našich úvah o kontinuitě Byzantské říše.

Elita původní Byzantské říše čelila v nové realitě po roce 1204 množství problémů. S dobytím Konstantinopole zmizel zejména prostor, ve kterém probíhaly legitimizační rituály, prostor, který zaštiťoval císařskou autoritu. Navázání každodenních i svátečních úkonů císaře a celého dvora na jednotlivá místa v hlavním městě říše nelze podceňovat, a to navzdory tomu, že se v průběhu doby mohla proměňovat například s tím, jak zastarával komplex Velkého paláce nebo se měnil život ve městě. Ztráta tradičního architektonického a symbolického rámce se zdá být největší výzvou, kterou museli překonávat ti příslušníci elity, kteří si nárokovali po roce 1204 císařskou autoritu. Kdykoliv v minulosti byla legitimita vlády vyjádřena prostým faktem, že se jedinci dařilo ovládat Konstantinopol, což bylo znakem Boží přízně. To po roce 1204 nebylo možné, nicméně se tento koncept legitimizační funkce Konstantinopole odrážel ve snahách nikájských a později soluňských císařů o její získání.

Podobně významně byla na Konstantinopol navázána také činnost a legitimita konstantinopolského patriarchy, který sídlil při chrámu Boží Moudrosti. Chrám Boží Moudrosti plnil po staletí funkci nejdůležitějšího sakrálního prostoru v celé Byzantské říši, tradičně zde probíhaly císařské korunovace i oslavy nejvýznamnějších událostí v životě říše a náboženských svátků. Po dobytí města křižáky chrám Boží Moudrosti v klesající míře sloužil jako dějiště významných událostí. Proběhly tam korunovace císařů Balduina i Jindřicha, ne však jejich nástupců.¹⁸⁷ Autorita nového latinského patriarchy

¹⁸⁷ Villehardouin, s. 74. a s. 112. Korunovace Jindřichova nástupce a švagra Petra z Courtenay, proběhla roku 1217 v Římě. Papež Honorius III. korunoval Petra císařem v kostele svatého Vavřince za hradbami. Do Konstantinopole se nový císař nikdy nedostal, byl zajat na cestě Theodorem Komnenem Dukou a zemřel v zajetí. Měl však syna, který se Petrově manželce Jolandě, která doputovala do Konstantinopole po moři, narodil zřejmě v porfyrové komnatě. Jolanda vládla jako regentka, zemřela však už v roce 1219. Novým císařem se stal její starší syn Robert, který byl po příjezdu z Francie korunován v roce 1221 v palácové kapli

v Konstantinopoli však byla i na území ovládaném křižáky velmi omezená a mimo ně neexistovala. Chrám Boží Moudrosti se sborem katolických duchovních nemohl pro většinově ortodoxní obyvatelstvo Konstantinopole plnit stejnou funkci jako před rokem 1204. Zejména v situaci, kdy ortodoxní církev zůstávala nadále fungující a činnou organizací. Dobyť města, které silně zasáhlo a zničilo centralizovanou státní správu, nemělo srovnatelně negativní efekt na ortodoxní struktury mimo Konstantinopol. Provinční biskupové a představení autonomně fungujících klášterů nadále tvořili funkční sbor, který v případě potřeby poskytoval v podobě synodu alternativní zdroj legitimacy pro budoucí volbu patriarchy.¹⁸⁸

Theodor Laskaris se po roce 1204 pokusil o spolupráci s patriarchou Janem X. Kamaterem a zval ho do Nikáje, podobně jako jiné vysoké církevní představitele.¹⁸⁹ Tím usiloval o zvýšení vlastní legitimacy, neboť církevní patriarcha si zachoval svou autoritu navzdory tomu, že opustil Konstantinopol a chrám Boží Moudrosti, zatímco Theodor Laskaris byl pouze *despotes* a zeť žijícího císaře. Kamateros cestu do Nikáje odmítl, respektive nikdy nepodnikl, a když roku 1206 zemřel, Theodor Laskaris využil příležitost a zařídil volbu nového patriarchy v Nikáji.¹⁹⁰ Tento krok byl funkčně nezbytný pro jeho vlastní císařskou korunovaci a neméně důležitý byl z hlediska státní tradice. Ortodoxie byla ústředním prvkem císařské legitimacy a spolupráce císaře a patriarchy měla být z podstaty jejich společenské funkce velmi úzká.

Území pod nadvládou Theodora Laskarise přitom v té době nebylo ani zdaleka konsolidováno, v celé Anatolii probíhaly vojenské střety a otázka církevní hierarchie se mohla jevit jako podružná. Snaha o zajištění kontinuity patriarchátu tak může být viděna jako důkaz promyšleného záměru Theodora Laskarise zachovat kontinuitu byzantské státnosti. Tím, že tyto kroky podnikal v letech bezprostředně po dobytí Konstantinopole, se Laskaris odlišoval jak od Michaela Komnena Duky v Epiru tak od Alexia Komnena v Trapezuntu. V Epiru i v Trapezuntu došlo k císařským korunovacím později a už v době, kdy tradice konstantinopolského patriarchátu jasně přešla do Nikáje.

Bukoleonského paláce. To dokládá jak upadající vliv císařské autority latinských vládců Konstantinopole, tak oslabení vztahu latinského císařství k byzantské státní tradici. In: Setton. *Papacy and Levant*, s. 44–45.

¹⁸⁸ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 49.

¹⁸⁹ *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 735.

¹⁹⁰ Smrt ortodoxního patriarchy 26. července 1206 otevřela možnost volby nového ortodoxního patriarchy v Konstantinopoli. Tamní ortodoxní klérus o umožnění volby žádal císaře Jindřicha a posléze i papeže Inocence III. Situace duálního patriarchátu, kdy byli ve funkci zároveň ortodoxní a katolický patriarcha, měla od roku 1099 svůj neoficiální precedens v Antiochii a zejména v Jeruzalémě. Papež volbu ortodoxního patriarchy v Konstantinopoli odmítl. In: Stauridou-Zaphraka. *Nikaia Kai Epeiros Ton 13. Aiōna: Ideologikē Antiparathesē Stēn Prospatheia Tous Na Anaktēsoun Tēn Autokratoria*, s. 55.

Celkově se zdá, že Nikájské císařství nejlépe naplňovalo kritéria zmíněná jako významná pro existenci byzantské státnosti. Zejména v něm vládl císař Římanů korunovaný konstantinopolským patriarchou. Vedle významné části elit, které do Nikájského císařství přesídlily z Konstantinopole, žilo na tomto území většinou řecky mluvící ortodoxní obyvatelstvo. Nadále zde byla produkována, byť v menší míře, rétorická a literární díla vysokého kulturního stylu typická pro prostředí císařského dvora.¹⁹¹ V neposlední řadě bylo Nikájské císařství schopné vojensky uhájit svoji nezávislou existenci, aniž by vůči jinému státnímu celku vystupovalo v závislém vztahu, čímž se lišilo od státních útvarů v Epiru a Pontu.

To, že byla Konstantinopol znovudobyta právě vládcem Nikájského císařství, by však rozhodně nemělo být prezentováno jako samozřejmý vývoj událostí. Navzdory tomu, že Latinské císařství od doby svého založení trvale oslabovalo, neúspěšné obléhání Konstantinopole spojenými silami Ivana Asena II. a císaře Jana III. v letech 1235–1236 ukazuje, že bylo stále schopné odolat poměrně velkému tlaku.¹⁹²

Byzantská státnost čelila v roce 1204 potenciálně likvidačnímu tlaku. To, že došlo k jejímu zachování, může být přičteno dvěma hlavním skutečnostem. Předně dosavadní byzantské elity projevily dostatečnou sílu a organizační schopnost. Nebyly ani vojensky zlikvidovány, ani nedošlo ve větší míře k jejich včlenění do latinského systému správy území. Členové dlouhodobě privilegovaných rodin se přirozeně nechtěli vzdát svého společenského postavení. Tím, že jim nebylo nabídnuto místo v rámci nového mocenského uspořádání, se proti takovému systému z větší části obrátili. Byla to právě neobratná vnitřní politika a vojenská slabost, respektive nesoulad dobyvatelů Byzantské říše, která zapříčinila, že křižáci nebyli schopni efektivně převzít kontrolu nad dobytým územím a plnit funkci nových elit státu.

Nepovažuji za pravdivé tvrzení, že Byzantská říše roku 1204 zanikla a státní útvary na jejím území lze považovat za státy nástupnické. Ve skutečnosti došlo pouze bezprecedentním způsobem ke změně vlády v Konstantinopoli, který ovlivnil a pozměnil podmínky pro mocenské střetávání uvnitř byzantské elity. Jeho podstata však zůstala stejná. Nadále se omezovalo na příbuzensky provázanou vrstvu byzantské rodové elity a jeho základním rysem byla nadále snaha jedinců získat pro sebe císařskou autoritu. Císařská autorita jako vyjádření neomezené panovnické moci nad určitou doménou byla stále považována za nejvyšší a ideální formu vlády pro křesťanského panovníka. To, že žádná

¹⁹¹ Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 53.

¹⁹² Gregory. *A history of Byzantium*, s. 289.

z domén pod kontrolou byzantské elity nezahrnovala Konstantinopol, mělo za následek primárně neobvykle dlouhou dobu, po kterou byla legitimita soupeřících mocenských nároků uvnitř byzantské elity nerozhodnutá.

4.2. Oficiální reprezentace panovníka

Autorita byzantských císařů pramenila podle imperiální ideologie přímo od Boha. Boží přízeň, v praxi prokazovaná mocenskou a vojenskou dominancí císaře nad vnitřními i vnějšími nepřáteli, byla základním legitimizačním prvkem jakékoliv císařské vlády. V Byzantské říši společenskou pozici vládnoucích osob nepodporovaly rodové mýty, které by zdůrazňovaly výjimečnost, magické schopnosti či jinou formu exkluzivního předurčení dané osoby a jejího rodu k vládě, jak tomu bylo běžně v latinské Evropě. V průběhu staletí však v Byzantské říši došlo ke společenským proměnám, které se dotkly i panovníka a jeho oficiálního obrazu. Prostředky oficiální reprezentace císařů se však od raných století existence Byzantské říše, kdy cesta k nejvyšší moci ve státě byla prostřednictvím armády otevřená prakticky komukoliv, příliš neproměnily.

Způsob oficiální reprezentace panovníků můžeme spatřovat v zásadě ve dvou kategoriích pramenů. Zaprvé jde o prameny ikonografické, na nichž je panovník zpodobněn. Ať už se jedná o mince, nástěnnou výzdobu nebo iluminace, císař je zde vizualizován jako osoba. Zadruhé jde o prameny literární povahy, tedy dochované slovní popisy panovníka, jeho vzhledu i charakteru.

Obě dvě kategorie pramenů, vizuální i literární, vykazují míru kontinuity, přesto docházelo přirozeně k posunům oficiální reprezentace, které reagovaly na společenské změny. Obě dvě kategorie také můžeme použít při hledání odpovědi na otázku: Kdo byl císař Římanů?¹⁹³ U všech pramenů, byť jiného typu a funkce, se nabízí stejná otázka: Nakolik zpodobňují císaře jako konkrétní osobu a nakolik jako archetyp? Na ni lze odpovědět pouze zkoumáním proměn jednotlivých typů těchto pramenů v delším časovém horizontu a hledáním individuálních znaků osoby a konstantních bodů archetypu.

Je třeba si uvědomit, že dochované a nám dnes známé předměty a texty sloužily ve své době konkrétnímu účelu a vznikaly na konkrétní objednávku. Lze rozlišovat, zdali pramen pochází z doby vlády daného císaře, nebo se k němu vztahoval retrospektivně. Tato

¹⁹³ Analýza ikonografických pramenů dalece přesahuje možnosti této práce. Relativně ucelený a tedy vzájemně porovnatelný soubor pramenů představují mince. Dochované exempláře z prostředí Trapezuntu, Epiru i Nikáje sdílí a rozvíjí typ zobrazení císaře na mincích z 12. století. Byzantská estetika obecně a způsob zobrazování panovníka měl velký vliv i v sousedních, zejména slovanských státech. Jasně patrný je tento vliv přetrvávající i po roce 1204 právě na mincích. In: Catalogue of the Byzantine coins, s. 637.

distinkce je významnější a spolehlivěji určitelná u literárních děl, přičemž speciální význam pro budování oficiálního obrazu panovníka mají v zásadě tři typy textů – kroniky, oficiální listiny a oslavné řeči.

V případě, že texty vznikly v době vlády císaře, k němuž se vztahují, je jejich vyznění samozřejmě pozitivní a v souladu s oficiálním obrazem císaře. Nebylo prakticky možné, aby tomu bylo jinak vzhledem k tomu, jak úzký byl okruh intelektuální elity produkující tato díla a jak silná byla její existenční provázanost s císařským dvorem. Pokud se však jednalo o díla, která se k vládě nějakého císaře vztahovala retrospektivně, mohlo docházet k posunu hodnocení markantního hlavně v případě dynastického střídání na trůně.

Zejména v případě kronik a obecně u všech do minulosti se ohlížejících záznamů o vládách jednotlivých byzantských panovníků musíme zvažovat vztah popisovaných událostí k autorově současnosti. Historické práce byzantských autorů v žádném případě nejsou ideologicky neutrální díla. Odráží jedinečný vztah autora k popisovaným událostem a jeho osobní vazby k vládnoucímu císaři, respektive dynastii. Historické práce často vznikaly ve změněné politické realitě, která mohla výrazným způsobem ovlivnit zobrazení minulosti, byť nedávné.

Texty typu kronik se vždy vztahují k byzantským císařům hodnotícím stylem, neboť obsahují evaluaci jejich vlády i konkrétních činů. Toto hodnocení autora nebylo náhodné nebo nutně subjektivně pravdivé. Přednostně plnilo funkci ve vztahu k autorově současnosti a jeho společenskému postavení. Texty obsahující pozitivní i negativní hodnocení jednotlivých císařů vždy sloužily konkrétní rodině či jedinci k tomu, aby zvýšily či naopak snížily prestiž určitého člověka nebo skupiny osob.¹⁹⁴ Císař však nebyl pouze konkrétní osoba, každý držitel nejvyššího státního postu zároveň spoluvytvářel transpersonální charakter úřadu. Kritika předchůdců proto neměla překračovat hranice, za kterými by poškozovala císařskou autoritu jako takovou.¹⁹⁵

Obraz panovníka byl spoluvytvářen i v prostředí státní správy. Císařská kancelář vydávala množství privilegií ve formě listin, jejichž forma se lišila podle jejich obsahu i příjemce. Nejslavnostnějším typem listin byly *chrysobully* nazývané podle zlaté pečeti,

¹⁹⁴ Nemuselo se přitom jednat pouze o kroniky, rozmanitost literárních žánrů produkovaných v Byzantské říši byla značná a informace mohou být nalezeny i v textech jiných žánrů. Příkladem toho je *typikon* konstantinopolského kláštera Svatého Demetria, jehož obnovitelem byl císaře Michael Palaiologos. Ten v několika kapitolách *typikonu* líčí autobiografickým způsobem svou vládu a život. Funkce takového textu jednoznačně souvisí s budováním a konzervováním oficiálního obrazu tohoto panovníka. In: Thomas. Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, s. 1245.

¹⁹⁵ Angelov. Imperial ideology and political thought in Byzantium, s. 15.

kteřou byly opatřeny.¹⁹⁶ Kromě pečeti obsahovaly také propracovanou preambuli, tzv. *prooimion*.¹⁹⁷ Preambule slavnostně otevíraly text dané listiny a obsahovaly ideologická prohlášení týkající se císařovy legislativní autority, jeho práv a povinností. Neomezovaly se tedy pouze na kontext konkrétní listiny, budovaly a zachycovaly obraz císařské moci a autority a to hlavně směrem k instituci nebo osobě, pro kterou byly vydávány. Vzhledem k náročnosti a obsahovému významu tohoto typu textu bylo vytváření preambulí svěřováno elitním rétorům ve službách státní správy.¹⁹⁸

Na základě dochovaných exemplářů se zdá, že nikájší císařové z dynastie Laskaridů vydávali listiny opatřené zlatou pečeti a obsahující slavnostní preambule s menší četností než jejich předchůdci i jejich nástupci z dynastie Palaiologů.¹⁹⁹ Místo toho používali méně slavnostní formy listin i přiložených pečeti. Tento rozdíl pravděpodobně souvisí s celkově úspornějším přístupem k nákladné dvorské reprezentaci a tedy budování obrazu císařské moci v Nikájském císařství. To, že císaři z dynastie Laskaridů obecně dávali přednost jednodušším formám a útvarům, dokládají i další dochované texty.

Vedle historických prací a oficiálních listin vznikaly v prostředí císařského dvora díla, která spadají do kategorie oslavných řečí a jsou nazývány buď *enkomion* nebo také *panegyris*.²⁰⁰ Zachovaly se v psané podobě, avšak podobně jako velká část byzantské literatury, i každá jednotlivá *panegyris* byla určena k recitaci a bylo by proto zavádějící uvažovat o ní pouze jako o textu. Právě fakt, že byly oslavné řeči přednášeny, nám dává možnost hlouběji proniknout do jejich logiky.

Oslavné řeči byly psány a pronášeny klasickou attickou řečtinou, okruh posluchačů byl použitým jazykem zásadně omezen. Klasická řečtina byla archaickým jazykem značně

¹⁹⁶ *Chrysobull* (χρυσόβουλλον), původně souhrnné označení slavnostních imperiálních dokumentů nesoucích císařovu zlatou pečeť vydávaných převážně u příležitosti poskytování privilegií, někdy také pro oznámení důležitých císařských rozhodnutí. Preambule nebyla jejich nezbytnou součástí, mohla být opomenuta, stejně jako samotná zlatá pečeť. Typický znakem *chrysobull* byl císařův podpis psaný purpurovým inkoustem, tzv. *menologon* (μηνολόγηον).

¹⁹⁷ *Prooimion* (προοίμιον), obecné označení preambulí jako literárního prvku. Setkáváme se s nimi i v kontextu listin, dopisů nebo historických prací. Účelem *prooimion* bylo vyjádření pozici autora, zpravidla se proto nachází v úvodní části práce.

¹⁹⁸ Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 30–37.

¹⁹⁹ V kopiářích jednotlivých klášterů se zachovalo pouze 5 exemplářů listin obsahujících *prooimion* vydaných císaři z dynastie Laskaridů. V kontrastu k tomu Michael Palaiologos vydal takových listin 18 a jeho nástupce Andronikos II. dokonce 33. In: Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 30–37.

²⁰⁰ *Enkomion* (ἐγκώμιον) je obecný typ oslavné řeči, v antice mohla být použita ke chvále a oslavě měst, rostlin či zvířat, v byzantském pojetí se omezuje pouze na osoby – nejčastěji svaté, patriarchy či císaře. Termín *panegyris*, který významově odpovídá slovu slavnost, je odvozen od událostí, na kterých byla *enkomion* obvykle pronášena. Významný vzor pro všechny byzantské *panegyris* představovala oslavná řeč na císaře Konstantína I., jejímž autorem byl Eusebius z Kaisareie. In: Burns. *The cambridge history of Medieval Political thought*, s. 52.

vzdáleným běžně užívané vernakulární podobě řečtiny. Ve 12. a 13. století se jednalo o míru odlišnosti, která činila klasická díla nesrozumitelnými pro osoby bez vyššího vzdělání. Kromě složitého jazyka, kterým byly psány, oslavné řeči prezentovaly složitý obsah plný citací a referencí na klasická díla antické literatury.²⁰¹

Auditorium, před kterým byly oslavné řeči recitovány, byli primárně císař a jeho dvůr, zejména držitelé významných postů státní správy. Obraz císaře v nich předkládaný musel být zcela v souladu s jeho aktuálním pojetím imperiální moci, navíc musel vyhovovat panovníkovi osobně. Autoři se snažili panovníkovi zavděčit z pragmatických důvodů. Právě díky kvalitní *panegyris* mohli žáci etablovaných rétorů sami zaujmout pozornost císaře a získat místo ve státním aparátu. V případě již uznávaných autorů představovala tvorba oslavných řečí část jejich povinností v rámci zastávaného úřadu.

Z období mezi lety 1204–1330 se dochovalo celkem 22 exemplářů *panegyris*. Z císařů z dynastie Laskaridů jimi byli oslavováni Theodor I. a Jan III. Autorem dvou exemplářů *panegyris* na Theodora I. Laskarise je Niketas Choniates. Jan III. Vatatzés byl oslavován v díle Jakuba Bulharského a v díle svého syna Theodora II. Laskarise. Ten sám ovšem zmiňuje malou míru náklonosti svého otce vůči složitému umění vysoké rétoriky. Zdá se, že nikájdí panovníci obecně upřednostňovali jednodušší rétorické formy, jakými byly oslavné verše recitované během svátků a důležitých okamžiků v životě impéria.²⁰²

V žánru *panegyris* není přípustné negativní hodnocení, protože primárním účelem díla je pozitivní reprezentace osoby, na kterou je oslavná řeč složena. Navzdory přímému vztahu *panegyris* k popisované realitě je nelze považovat za díla plně reflektující dobový vkus nebo autorsky originální. Naopak, tyto oslavné řeči byly komponovány podle přesně daných pravidel a schémat, jejich autoři pracovali v souladu s doporučením klasických teoretických rétorických děl, jejichž obsah se po staletí opisoval.²⁰³

Oficiální obraz a role císaře Římanů ve společnosti byla role křesťanského vládce, proto jsou s císaři asociovány křesťanské ctnosti. Láska k lidem, štedrost, láska k pravdě, inteligence a zbožnost jsou tradiční ctnosti uváděné v souvislosti s archetypem, což lze usuzovat podle toho, že se opakují v širokém vzorku *panegyris* v průběhu staletí. Od konce

²⁰¹ Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 86–90.

²⁰² Takovou příležitostí byla například svatba Jana III. Vatatzése s jeho druhou manželkou, která se konala buď v roce 1240, nebo 1241. In: Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 42.

²⁰³ Prakticky se jednalo o příručky, které měly charakter kompilací a jako takové obsahovaly hlavně kapitoly z děl vlivných pozdně antických autorů. Dochovaly se anonymní manuskripty jako *Rhetorica Marciana* ze 13. století nebo *Rhetorica Monacensis* ze 14. století nebo kompilace Josefa Filozofa, taktéž ze 14. století. Všechny tyto příručky obsahují kapitoly na téma oslavných řečí, jejichž autory byli Hermogenes, Aphthonios nebo pro pozdně byzantské *panegyris* nejvýznamnější autor Menandros Rétor. In: Angelov. *Imperial igeology and political thought in Byzantium*, s. 53.

11. století se se vzrůstající četností a důležitostí objevují dvě nové, dříve nepřítomné ctnosti, které vstupují do císařského archetypu. Jedná se o vojenskou zdatnost a vznešený původ (spojený s odvahou).²⁰⁴

Představa vznešeného původu, který jedince předurčovala nebo opravňovala k vládě, není v kontextu císařské autority samozřejmá. Je pravděpodobné, že souvisela se silícím postavením úzkého okruhu elitních rodin v rámci říše a byla posilována i kontakty s katolickou aristokracií. Jako ctnost je v obrazu ideálního panovníka 13. století nicméně pojímána flexibilně. Theodor Laskaris i jeho zeť Jan III. jsou v dochovaných dílech chváleni za to, že své postavení nezdědili, ale že si ho zasloužili prostřednictvím mimořádných osobních kvalit a ctností.²⁰⁵ Fakt, že nezískali postavení po svých otcích, byl vyzdvihován stejným způsobem, jako přesně opačná skutečnost v případě císařů předtím i potom.²⁰⁶

Oslavné řeči představují útvar, na kterém můžeme sledovat míru změny a kontinuity v dlouhodobém horizontu. Už jen skutečnost, že byly vytvářeny po celou dobu existence Byzantské říše, ukazuje na mimořádnou trvalost forem i obsahů a vztah byzantské společnosti ke klasickým autorům. Kromě kontinuity *panegyris* odráží i dlouhodobé společenské procesy, jakými byla přeměna služební elity na elitu rodovou. U císařů dynastie Laskaridů jsou pak akcentovány válečnická zdatnost a schopnosti císaře jako vojenského velitele. To odpovídá realitě Nikájského císařství, kdy se císař pravidelně osobně účastnil vojenských kampaní. Do oslavných řečí z doby Nikájského císařství se promítala i myšlenka na znovudobytí Konstantinopole.²⁰⁷

Obecně v literárních pramenech z období po roce 1204 nelze sledovat výrazné projevy diskontinuity. V prostředí Nikájského císařství byla nadále vytvářena díla vysoké kulturní úrovně, a to často stejnými lidmi, kteří byli činní i v předchozím období. Vzhledem k funkční redukci dvora a jeho pompy došlo zřejmě dočasně ke snížení produkce

²⁰⁴ Poprvé v oslavné řeči pro Nikefora Botaneiata. Do té doby se tyto ctnosti v souvislosti s císaři neobjevily až na jednu výjimku, kterou byl Nikeforos Foka v 10. století. In: Kazhdan. *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, s. 112.

²⁰⁵ Původ Theodora I. se vzhledem k jeho relativní skromnosti nezdůrazňoval. Víme jen, že první významnější příslušníci rodiny Laskaridů se objevují ve veřejném životě říše až na samém konci 12. století. Případ Jana III. je podobný. Jeho rodina měla vazby na Komnenovce, které však nebyly dostatečně významné či unikátní.

²⁰⁶ Urozený původ byl výrazně akcentován například v souvislosti s osobou Manuela I. Komnena. Později je podobným způsobem přítomný u císařů z dynastie Palaiologů. In: Kazhdan. *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, s. 113.

²⁰⁷ Charakteristickým prvkem oslavné řeči je přirovnávání osoby, pro kterou je dílo určeno, k významným postavám z Bible a antické historie a mytologie. Některá přirovnání se opakují často, jiná jsou spíše výjimečná. K těm méně častým patří přirovnání císaře k postavě starozákonního proroka Zorobabela, se kterým se setkáváme v případě *panegyris* na nikájské císaře Theodora I., Jana III. i Michaela VIII. Palaiologa. Lze to vysvětlit právě tím, že podobně jako Zorobabel vyvedl Bohem vyvolený lid, Izraelity, z babylónského zajetí, i tito císaři mají vrátit Bohem vyvolený lid, Římany, zpět do ztracené domoviny, tedy do Konstantinopole. In: Angelov. *Imperial ideology and political thought in Byzantium*, s. 99.

komplikovaných rétorických útvarů. Zůstal však zachován systém vzdělávání, který jejich vytváření akcentoval a umožňoval.

4.3. Proměny ortodoxního světa

Dobytí Konstantinopole křížáky se hluboce dotklo ortodoxní církve. Na části území Byzantské říše se už před rokem 1204 emancipovaly bulharský a srbský stát, přičemž míra jejich nezávislosti po dobytí Konstantinopole vzrostla. V jiných částech říše obydlených převážně ortodoxním obyvatelstvem po roce 1204 vládli katoličtí účastníci čtvrté křížové výpravy a na byzantské území expandoval také Růmský sultanát. Zatímco některá z těchto území byla ovládána pouze dočasně, jiná se po roce 1204 pod ortodoxní nadvládu už nikdy nevrátila.²⁰⁸ Změny v církevní organizaci prodělala také církev na území, které zůstalo pod nadvládou některého z příslušníků byzantské elity. Klíčovým faktorem pro církev na území Byzantské říše bylo vždy vztahování se k autoritě císaře a patriarchy v Konstantinopoli, proto se ortodoxní církve na personální úrovni dotkla politická fragmentace.

Ortodoxní církev na území celé Byzantské říše byla členěna do jednotlivých diecézí, v jejichž čele stáli biskupové s odlišnými pravomocemi. Biskupové některých významných diecézí byli označováni jako metropolité a jejich autoritě podléhali biskupové všech sousedních diecézí, kteří sami metropolity nebyli. Existovaly však také zvláštní diecéze označované jako autokefální arcibiskupství, v jejichž čele stál arcibiskup, který nebyl subjektem žádného metropolity. Arcibiskup byl podřízen přímo patriarchovi v Konstantinopoli, zároveň jemu nebyla podřízena žádná jiná biskupství.²⁰⁹

Na území Byzantské říše existovalo velké množství biskupství kvůli dlouhé historii jednotlivých křesťanských komunit a husté síti měst na území Římské říše. Jednotlivé diecéze byly relativně malé, zvláště porovnáme-li je s rozlohou diecézí v oblastech střední a východní Evropy, které byly christianizovány až v pozdějších staletích.²¹⁰ Vzhledem k tomu, že sbor biskupů byl velmi početný, bylo pro cizí vládce poměrně složité na něj efektivně působit, což se projevilo zejména v Latinském císařství. Ortodoxní biskupové zároveň nebyli pozemkovými vlastníky, jejich činnost byla financována příjmy z diecézí.²¹¹ Z těchto

²⁰⁸ Příkladem jsou Athény, které byly byzantské naposledy roku 1204. Součástí moderního řeckého státu se staly až roku 1833. In: Nicol. Church and society in the last centuries of Byzantium, s. 2.

²⁰⁹ The Oxford dictionary of Byzantium, s. 155–156.

²¹⁰ Kolem roku 1200 bylo v Anatólii 48 metropolí a na 421 biskupství. In: Nicol. Church and society in the last centuries of Byzantium, s. 67.

²¹¹ V souvislosti s tím, jak se některá antická města v průběhu staletí vylidnila, mohla být některá biskupství ve 12. století v praxi natolik chudá, že příjmy z diecéze jen hraničně postačovaly k zajištění činnosti biskupa a jeho pomocných kleriků na dostatečně reprezentativní úrovni. Diecéze však vzhledem k důležitosti církevní tradice nezanikaly. Problém slučování malých diecézí, případně diecézí bez biskupů, byl po roce 1204

důvodů po roce 1204 své diecéze raději opouštěli, než aby se podřídili požadavkům na změny v církevní praxi.²¹²

Síť biskupství v Nikájském císařství nebyla po roce 1204 významněji změněna. Jednou z mála změn bylo, že status metropole nově získala města Heraclea Pontica a Filadelfie, což odráží ekonomický a strategický význam obou měst v rámci nikájského státu.²¹³ Filadelfie byla do roku 1206 ovládána Theodorem Mangafasem a Heraclea Pontica byla do roku 1211 součástí domény Davida Komnena, proto lze v udělení metropolitního statusu vidět také snahu Theodora Laskarise vybudovat pevnější vztahy s představiteli církve.

Diecézní struktura v regionech zůstala zachována, problematická byla situace kolem patriarchy. Konstantinopolský patriarcha byl nejvyšším představitelem církevní hierarchie, nedisponoval však téměř žádnou na císaři nezávislou mocí. Autorita císaře naopak přirozeně zasahovala i do církevní hierarchie, což se odráží také na způsobu, jakým patriarcha získával svůj úřad. Při příležitosti volby nového patriarchy bývala shromažďována v Konstantinopoli synoda metropolitů, kteří měli právo doporučit císaři jména tří kandidátů. Císař z nich mohl zvolit, mohl však vybrat i někoho čtvrtého. Prakticky mu tak náleželo absolutní právo rozhodnout o tom, kdo bude zastávat úřad patriarchy.²¹⁴ To, že výběr prováděl císař, byť s možným doporučením ze strany kléru, je důležité a funkčně opodstatněné vzhledem k cíli, který patriarcha a císař v rámci společnosti sdíleli. Prvořadým úkolem jak císaře, tak patriarchy bylo pečovat o pravověrnost a spásu veškerého obyvatelstva říše. Jejich poslání v rámci křesťanské společnosti bylo totožné a úspěch byl podmíněn spoluprací. Pokud se patriarcha a císař ve svých názorech rozcházel, bylo v pravomoci císaře tento nesoulad odstranit tím, že patriarchu zbavil jeho úřadu.

Patriarcha disponoval v ideálním případě morální autoritou, která byla nadřazená i císaři. Jakkoliv měl císař svrchovaně spravovat celou společnost, jejíž nedílnou součástí byla církev, patriarchovým úkolem bylo dohlížet na císaře a jeho víru. Patriarcha měl za úkol reagovat na jeho případná morální a křesťanská pochybení, v jeho pravomoci ostatně byla i

diskutován mezi latinským patriarchou v Konstantinopoli a papežem. In: *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, s. 49.

²¹² Týkalo se to především biskupů z významných měst v rámci nových latinských států. Příkladem může být athénský metropolita Michael Choniates, který našel útočiště na ostrově nedaleko Athén jménem Keos, dnes známém jako Kea. Podobně jako patriarcha Kamateros, i Choniates odmítl pozvání Theodora Laskarise k tomu, aby přesídlil do Nikáje. In: *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 735. Pouze malá část ortodoxních biskupů, kteří se nacházeli na území ovládané Latiny, byla ochotna uznat autoritu latinského patriarchy Morosiniho a podříditi se učení o papežském primátu jako i praxi katolické církve, včetně odlišného vyznání víry. In: *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, s. 36

²¹³ Angold. *A Byzantine government in exile*, s. 48.

²¹⁴ Hussey. *The Orthodox Church*, s. 313.

exkomunikace císaře. Možnost exkomunikace patriarchovi ve specifických případech umožňovala vyvíjet na císaře tlak a fakticky představovat opozici vůči některým jeho krokům, jak se ukázalo v případě exkomunikace císaře Michaela Palaiologa patriarchou Arseniem.²¹⁵

Theodor Laskaris usiloval o to, aby byl uznáván jako císař Římanů, proto pro něj bylo zásadní, aby byl korunován konstantinopolským patriarchou. Legitimita korunovace byla důležitá zejména v situaci, kdy byl stále naživu Theodorův tchán a císař Alexios III. První ideální příležitost, kdy mohl být ustanoven nový konstantinopolský patriarcha, nastala o Velikonocích roku 1207. Patriarcha Jan X. Kamateros zemřel 26. června předchozího roku ve městě Didymoteichon.²¹⁶ Novým patriarchou se v Nikáji stal Michael IV. Autioreianos.²¹⁷ Ujal se úřadu třetí týden postní doby, aby mohl v tradičním období vysvětit olej, který se používal v rámci císařské korunovace.²¹⁸ Theodor Laskaris jím byl pomazán o velikonoční neděli roku 1207.²¹⁹

Autoritu konstantinopolského patriarchy v Nikáji samozřejmě uznával klérus na území Nikájského císařství. Komplikovanější byla situace na území, které nebylo pod nadvládou Theodora Laskarise a jeho nástupců. Na území ovládaném Latiny byla pro biskupy teoreticky závazná autorita latinského patriarchy a papeže prostřednictvím jeho legáta, byť byl její reálný dosah omezený.²²⁰ Nominálně autoritu papežství uznávali bulharští vládcové, což byla cena za korunovaci Kalojana králem Vlachů a Bulharů roku 1204. Podobnou ochotu k uznání papežského primátu projevil srbský *veliki župan* Stefan Nemanjić, který vládl převážně ortodoxnímu obyvatelstvu, avšak kontroloval i pobřežní oblasti obydlené katolíky. Nechal se korunovat se svolením papeže roku 1217.²²¹

Území, kterému vládl Stefan Nemanjić, podléhalo v rámci církevní správy autoritě metropolit v Ohridu, kterým byl v době Stefanovy korunovace Demetrios Chomatenos.²²² Ohrid byl roku 1216 dobyt na Bulharské říši epirským vládcem Theodorem Komnenem Dukou.²²³ Chomatenos jako ortodoxní metropolita politicky spolupracoval s Theodorem

²¹⁵ Pachymeres. *Relations Historiques*, s. 158–164.

²¹⁶ Významné město v Thrákii na břehu řeky Maricy vzdálené asi 250 km od Konstantinopole. In: Choniates. *O City of Byzantium*, s. 347.

²¹⁷ *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 734

²¹⁸ Heisenberg. *Neue Quellen Zur Geschichte Des Lateinischen Kaisertums Und Der Kirchenunion*, s. 8–9.

²¹⁹ Stauridou-Zaphraka. *Nikaia Kai Ēpeiros Ton 13. Aiōna*, s. 56.

²²⁰ *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, s. 36.

²²¹ Fine. *The late medieval Balkans*, s. 107.

²²² Území Srbského království představovalo více než polovinu domény pod dohledem metropolit v Ohridu. In: *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 785.

²²³ *Acropolites*, s. 19–21.

Kommenem Dukou a jednání Stefana Nemanjiće s papežstvím lze interpretovat jako snahu o posílení nezávislého postavení nejen na ortodoxní církvi, ale také na byzantských panovnících. Je zajímavé, že už o dva roky později se Nemanjićové obrátili k církevní autoritě ortodoxního patriarchy v Nikáji.²²⁴ Na nikájský dvůr odcestoval bratr prvního srbského krále Rastko Nemanjić, mnišským jménem Sáva v roce 1219. Na základě jednání s císařem Theodorem I. Laskarisem a patriarchou Manuelem I. se stal Sáva autokefálním arcibiskupem. Jeho sídlem se stal nově založený klášter v Žiče poblíž Kraljeva.²²⁵

Autokefální biskupství byla tradiční jednotkou ortodoxní církevní organizace. Autokefální arcibiskupové byli podřízeni konstantinopolskému patriarchovi a výjimkou nebyl teoreticky ani arcibiskup Sáva. V praxi se ale získání autokefálního statusu v roce 1219 dává do souvislosti s osamostatněním celé srbské církve. Oprávněně, neboť kontrola konstantinopolského patriarchy v Nikáji nad církví v Srbském království byla čistě teoretická. Nemanjićové se obrátili na patriarchu v Nikáji zřejmě právě z důvodu značné vzdálenosti domény Theodora I. Laskarise.²²⁶ Epirský stát na srbských hranicích od nástupu Theodora Komnena Duky významně územně expandoval a církevní autoritě papežství podléhaly se Srbským královstvím sousedící Uherské království a Bulharská říše. Nikájské císařství ležící v Malé Asii ve srovnání s tím představovalo adekvátní zdroj církevní legitimacy nezatížený hrozbou ztráty získané politické suverenity.

Faktická nezávislost srbské církve se může jevit jako projev oslabení církevní autority konstantinopolského patriarchy v rámci ortodoxního světa. Udělení autokefálního statusu nepředstavovalo pro patriarchu Manuela I. ztrátu, jak by se mohlo na první pohled zdát, neboť do té doby srbská církev vůbec neuznávala autoritu patriarchů v Nikáji. Jednání a alespoň nominální podřízenost byly pro nikájského císaře i patriarchu benefitem i v tom ohledu, že oslabovaly konkurenční autoritu soluňského císaře Theodora Komnena Duky a metropolity Chomatena. Dohoda byla výhodná pro obě strany.²²⁷

Příklad srbské církve ukazuje, jak se politická fragmentace podepsala na církevních vztazích na Balkáně a umožnila před rokem 1181 těžko myslitelnou míru nezávislosti místních vládců i církve na konstantinopolském patriarchovi a byzantském císaři.

²²⁴ Fine. *The late medieval Balkans*, s. 116.

²²⁵ *The Cambridge history of the Byzantine Empire*, s. 742.

²²⁶ Někteří badatelé interpretují výpravu mnicha Sávy do Nikáji jako nezávislý akt symbolizující protest srbského ortodoxního mnišstva proti politice Stefana Nemanjiće vstřícné vůči papežství. Osobně to, že by se Sáva do Nikáji vypravil bez souhlasu svého bratra a krále považuji za vysoce nepravděpodobné. Získání královské koruny a autokefálního statusu vnímám jako výsledek promyšlené diplomatické aktivity příslušníků rodiny Nemanjićů a jejich schopnosti využít slabosti Byzantské říše, na níž po staletí srbsští vládcové do značné míry záviseli.

²²⁷ Stauridou-Zaphraka. *Nikaia Kai Ēpeiros Ton 13. Aiōna*, s. 58–59.

Konkurenční mocenské ambice soluňského a nikájského císaře dále prohlubovaly štěpení ortodoxního světa podél politických hranic, které jako trend započalo v souvislosti se slábnutím císařské autority už před rokem 1204, jak dokazuje osamostatnění bulharského státu a církve v Tarnovu po smrti Manuela I. Komnena.

Závěr

Existence státního útvaru známého jako Nikájské císařství je v historiografii ohraničena léty 1204 a 1261 a shoduje se tak s dobou, kdy bylo město Konstantinopol pod latinskou nadvládou. Rok 1204 je pojímán jako rok dočasného zániku Byzantské říše. Na jejích troskách se objevují tři nástupnické státy, vedle Nikájského císařství se jedná ještě o Epirský despotát a Trapezuntské císařství. Právě vládcům Nikájského císařství se v roce 1261 povedlo znovu získat Konstantinopol, proto je tomuto státnímu útvaru tradičně věnována největší pozornost. Opětovným dobytím Konstantinopole končí podle mnohých badatelů doba exilu a dochází k obnovení Byzantské říše, byť ne na celém území, které zaujímal před rokem 1204. Mým cílem bylo zpochybnění tohoto narativu.

Rok 1204 není rokem zániku Byzantské, přesněji Římské říše. I kdyby v roce 1261 nedošlo k opětovnému převzetí kontroly nad Konstantinopolí, míra kulturní, společenské a politické kontinuity v Nikájském císařství byla zásadní. Nikájské císařství není nástupnickým státem Byzantské říše, je Byzantskou říší existující v pozměněném kontextu. Sledujeme zde stejné dlouhotrvající trendy společenského vývoje, které ovlivňovaly fungování státu ve 12. století a dříve. Důraz tradičně kladený na prvky diskontinuity neúnosně deformuje optiku, kterou nahlížíme na dějiny Byzantské říše v tomto období.

Mimořádně dlouhá doba existence Byzantské říše byla umožněna existencí adaptibilního systému státní správy, který dlouhodobě upřednostňoval nejschopnější jedince. Elitní postavení daného člověka bylo po staletí odvozováno od jeho místa ve státním aparátu, ať už se jednalo o hierarchii administrativní, vojenskou nebo církevní. Služební elita však byla ve 12. století významově upozaděna a do jisté míry nahrazena elitou rodovou. Její příslušníci odvozovali vlastní privilegovanou pozici od příbuzenství s císařem Alexiem I. Komnenem a jeho potomky, a měli tak blíže k aristokracii v latinské Evropě. Došlo ve značné míře k rodové privatizaci státu, kdy moc nad územím říše začala být nahlížena jako osobní právo privilegovaných jedinců. Toto pojetí bylo v rozporu se státní ideologií, která považovala stát za pozemský odraz Božího království a přirozeně nedělitelnou říši všech pravověrných křesťanů, v jehož čele stojí císař jako zástupce Boha na zemi, disponující veškerou autoritou.

Osobní nároky příslušníků komnenovské rodové elity se velmi brzy vzájemně střetly. V Byzantské říši přitom neexistoval systém, který by tyto nároky hierarchizoval, na rozdíl od společností, kde byla představa privilegovaného původu tradiční. Odporující si zájmy

široké vládnoucí rodiny proto už ve druhé a třetí generaci začaly ohrožovat a tříštit jednotu státu. Se vzrůstající četností a důležitostí se v druhé polovině 12. století projevy dezintegrační tendence, které ukazují na krizi správy státu a slábnoucí sílu centrální autority v Konstantinopoli. Nositelé těchto dezintegračních tendencí se různili. Část z nich byla příslušníky vládnoucího rodu, kteří usilovali o zisk domény pod vlastní kontrolou na úkor svých příbuzných vládnoucích v Konstantinopoli, přičemž jejich ambice mohly, avšak nemusely zahrnovat zisk hlavního města, což bylo do té doby po staletí typickým prvkem uzurpace moci. Jinou skupinu představovali ti příslušníci lokálních elit, jejichž vztah ke státu byl oslabován nemožností podílet se na jeho správě, a získat tak vyšší osobní moc a prestiž, což bylo způsobeno tím, že naprostá většina významných úřadů byla obsazována příslušníky vládnoucího rodu.

Soupeření uvnitř císařské rodiny bylo příčinou zásadního oslabení státu, které vyvrcholilo dobytím Konstantinopole křižáckou armádou. Mocenské vakuum vzniklé kolapsem centrální autority jen zdůraznilo probíhající střetávání, které směřovalo k vytvoření nové rovnováhy v regionu. Po roce 1204 se objevilo několik domén, v jejichž čele stáli příslušníci byzantské elity, kteří využili nastalé příležitosti a ovládli některá významná města a jejich okolí. Tyto domény byly vytvářeny bezprostředně kolem roku 1204 a zanikaly v průběhu několika dalších let. Výjimkou byly tři státní útvary s původními centry v Trapezuntu, Nikáji a Artě, kterým se podařilo přetrvat během následujících desetiletí. V čele každého z těchto útvarů stál po část jeho existence vládce, který se označoval jako *basileus ton Romaion* - císař Římanů, avšak charakter jejich autority se lišil.

Okolnosti vzniku Trapezuntského císařství dokazují, že jeho založení bylo útvarem sloužícím významným způsobem zájmům Gruzínského království. Navzdory stylizaci trapezuntských vládců byla jejich autorita velmi omezená a závislá na podpoře nejdříve gruzínských králů a později toleranci mongolských vládců. Podobně i doména Manuela Maurozoma v údolí řeky Meandr byla vytvořena jen díky podpoře ze strany seldžuckého sultána. Jednalo se o závislé útvary, neschopné uhájit v případě potřeby vlastní existenci, v nichž se v důsledku toho plně nerozvinul administrativní systém zajišťující fungování nezávislého státního celku.

Síla jednotlivých státních útvarů v první polovině 13. století byla zásadně ovlivněna a podmíněna osobní schopností jejich vládců a v návaznosti na to vždy silně ohrožena v době, kdy docházelo k jejich úmrtí a střídání. Personální charakter moci byl pro středověké státy typický a právě Byzantská říše byla v tomto ohledu dlouhodobě výjimečná. Jednalo se o celek, jehož staletá existence byla vedle pevného a propracovaného ideologického rámce

podpořena fungujícím úřednickým aparátem a systémem státní správy, který částečně zosobňoval transpersonální charakter státu. Nadosobní charakter existence Byzantské říše pomáhal překlenout období, během kterých se jednotliví císaři střádali. Mohlo tak docházet k dynamičtějším a násilnějším změnám v souladu se systémovým trendem upřednostňování nejspolehlivějšího kandidáta na danou pozici.

Epirský stát je příkladem územního celku, jehož rozmach i úpadek lze dát do souvislosti s konkrétním vládcem. Územní expanze vedená Theodorem Komnenem Dukou se odrazila na jeho rostoucích ambicích, avšak s tím, jak Theodor padl do bulharského zajetí, se význam jeho domény minimalizoval. Existence Epirského státu silně závisela na vládnoucí rodině. Podobně jako Trapezuntské císařství byl Epiros státem, jehož existenci funkčně nepodporovala dostatečně početná síť světských a církevních elit, které předtím zakládaly stabilitu Byzantské říše a podílely se na úspěchu Nikájského císařství po roce 1204.

Nikájské císařství má oprávněně vůdčí postavení v rámci příběhu Byzantské říše po roce 1204. Císaři Theodoru I. Laskarisovi se podařilo zachovat všechny podstatné prvky fungování Byzantské říše. Jednalo se zejména o přítomnost elity a přesídlení císařského dvora, legitimizaci prostřednictvím úspěšné hospodářské politiky a územní expanze a v neposlední řadě maximální zachování státní ideologie a císařské reprezentace.

Přítomnost členů předních byzantských rodin v Nikáji podporovala císařovu autoritu i faktickou moc. Nástroje, které Theodor Laskaris využil k tomu, aby si zavázal příslušníky byzantské elity, byly stejné jako v případě jeho předchůdců včetně Alexia I. Komnena. Theodor uděloval pozemky, úřady a využíval sňatkových aliancí, přičemž v dlouhodobém horizontu vykazovala tato politika stejné negativní prvky jako v minulosti. Po Theodorově smrti se projevila představa nároku na císařský trůn sdílená na základě příbuzenství v podobě boje o moc mezi bratry Theodora Laskarise a jeho zetěm Janem Vatatzem. Na konci nikájského období vystoupil na povrch také přetrvávající konflikt mezi rodovou a služební elitou v rámci řízení státu, který vyvrcholil v uzurpaci císařské moci Michaelem Palaiologem. Nikájské císařství trpělo na úrovni císařské rodiny a širší elity stejnými negativními trendy, které způsobily krizový stav říše na konci 12. století.

Theodor Laskaris se na rozdíl od svých mocenských konkurentů z řad byzantské elity od samých počátků mohl odvolávat na svůj status dědice císařské autority. Před rokem 1204 vystupoval z pozice zetě jako předpokládaný nástupce císaře Alexia III., byl tedy účastníkem dvorského rituálu a byl si nepochybně vědom důležitosti funkce státní ideologie a budování obrazu ortodoxního panovníka. Tomu nasvědčují všechny praktické kroky, které po roce

1204 podnikl zejména ve vztahu k církvi. Snaha budovat a posilovat vlastní legitimitu prostřednictvím spolupráce se členy církevní hierarchie je nejzřetelněji patrná v zajištění tradice konstantinopolského patriarchátu. Theodor přitom usiloval o zachování tradičních forem v co největší míře, protože odchýlení od tradice znamenalo potenciálně nižší legitimitu. Kulturní kontinuita zahrnující vnější znaky císařské moci a tradiční podobu slavností je v tomto kontextu rovněž samozřejmá.

Legitimita císaře Římanů byla vždy úzce spjata s Konstantinopolí. Je velmi pravděpodobné, že eliminace latinských císařů a obnovení kontroly nad městem byla od počátku cílem působení Theodora Laskarise. Postavení nikájských císařů z dynastie Laskaridů bylo zřejmě do značné míry podmíněno jejich úspěšnou diplomacií a územní expanzí, jak ilustruje osud nezletilého císaře Jana IV. a dynastické střídání v závěru nikájského období. Nikájský stát fungoval na příznivých ekonomických základech a byl z hlediska expanzivní politiky po dlouhou dobu značně efektivní. Navzdory tomu se jeho vládcům po desetiletí nedařilo Konstantinopol dobýt, a to přesto, že s tímto cíli podnikali cílené kroky. Dobytí města roku 1261 bylo spíše dílem šťastné shody okolností než důsledkem výrazného zesílení nikájského tlaku.

Pro úspěšnou existenci Nikájského císařství byla stěžejní praktická politika Theodora Laskarise, který dokázal obnovit síť vztahů esenciální pro fungování Byzantské říše. Úspěch Nikájského císařství nicméně rozhodně nebyl samozřejmý a byl významně podpořen skutečnostmi, které jeho vládcům nemohli ovlivnit. Za silící pozicí nikájských vládců stojí vedle příznivé polohy jejich domény a adekvátní politiky nečekané slábnutí hlavních mocenských konkurentů, kteří zpočátku ohrožovali samou existenci nikájského státu. Takovou šťastnou náhodou byla například porážka latinského vojska u Adrianopole roku 1205 spojená se zajetím latinského císaře Balduina I., která odvrátila konfrontaci vznikajícího státu s křižáckým vojskem.

Jaké je místo Nikájského císařství v dějinách Byzantské říše? Na mnoha místech byla zdůrazněna míra kontinuity. Odhlédneme-li od nepochybně nižší pompéznosti nikájského dvora a spíše prakticky a vojensky orientovaného charakteru vlád, vysoká kultura, model vzdělanosti i státní ideologie zůstaly nezměněné. Praktické stránky života v Nikájském císařství jako obchod, zemědělství nebo cestování byly ovlivňovány stejnými dlouhodobými vývojovými trendy. Významně nové trendy se neprojeví ani v armádě, složení elit nebo pozemkovém vlastnictví. Prakticky veškeré změny byly funkční reakcí na změnu podmínek po roce 1204, ne kvalitativně novými fenomény.

Má vůbec smysl vydělovat Nikájské císařství z dějin Byzantské říše tak důrazně, jako to činí současná historiografie? Jediným hlediskem, který takové vyčlenění opodstatňuje, je důraz na držbu Konstantinopole. Pojetí převládající v Byzantské říši 13. století částečně odpovídá tomuto důrazu, neboť držba města byla v myslích obyvatel říše dokladem Boží přízně a analogicky k tomu bylo dobytí města roku 1204 vnímáno jako trest pro celou společnost. Ztotožnění existence středověkého státu s konkrétním městem však není zcela typické. Více než středověké realitě odpovídá modernímu pojetí států, které mají hlavní města, jejichž držba symbolizuje vládu nad celým státem. Podobně má silné konotace k modernímu pojetí státnosti označení exil a exilová státnost, proto se mu v této práci vyhýbám. Nepovažuji ho za chybné, ale ani vhodné označení reality Byzantské říše po roce 1204.

Léta 1204 až 1261 byla pro Byzantskou říši mimořádná tím, že císařové Římanů nemohli pobývat v Konstantinopoli. Jedná se o jediný úsek v tisícileté historii říše, kdy císařové trvale nesídlili uvnitř hradeb založených Konstantinem I. a neslavili nejvýznamnější ortodoxní svátky v chrámu Boží Moudrosti. Ve všech ostatních ohledech jsou integrální součástí byzantských dějin.

Bibliografie

Primární prameny:

- Akropolitēs, Geōrgios, a Jean Dayantis. *Chronique du XIIIe siècle: l'empire grec de Nicée*. La Roue à livres 62. Paris: Les Belles Lettres, 2012.
- Andrea, Alfred J., a Brett E. Whalen. *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*. The Medieval Mediterranean 29. Leiden: Brill, 2000.
- Foss, Clive, Jacob Tulchin, Theodore, a Theodoros Metochites. *Nicaea: a Byzantine capital and its praises: with the speeches of Theodore Laskaris, In praise of the great city of Nicaea, and, Theodore Metochites, Nicene oration*. Archbishop Iakovos library of ecclesiastical and historical sources, no. 21. Brookline, Mass: Hellenic College Press, 1996.
- Heisenberg, August. *Neue Quellen Zur Geschichte Des Lateinischen Kaisertums Und Der Kirchenunion*. München: Verl. D. Bayer. Akad. D. Wissenschaften, 1923.
- Choniates, Nicetas, a Harry J. Magoulias. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*. Byzantine Texts in Translation. Detroit: Wayne State University Press, 1984.
- Kennedy, Scott, Michaēl Panaretos, Michaēl Panaretos, Bēssariōn, a Bēssariōn, ed. *Two Works on Trebizond*. Dumbarton Oaks Medieval Library 52. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019.
- Pachymeres, George, and Albert Failler. *Relations Historiques*. Paris: Belles Lettres, 1984.
- Powell, James M., ed. *The Deeds of Pope Innocent III*. Washington, DC: Catholic University of America Press, 2004.
- Thomas, John. *Byzantine Monastic Foundation Documents: a Complete Translation of the Surviving Founders "Typika" and Testaments*. Dumbarton Oaks Research Libr. and Collection, 2000.
- Villehardouin, Geoffroy de, et al. *Dobytí Konstantinopole: Dva příběhy o čtvrté křížové výpravě*. Argo, 2013.

Sekundární literatura:

- Angelov, Dimiter. *Imperial ideology and political thought in Byzantium (1204–1330)*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2007.
- Angold, Michael. *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261*. Oxford historical monographs. London: Oxford University Press, 1975.
- . *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1995.
- Bartusis, Mark C. *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronioia*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012.
- Bonfil, Robert, ed. *Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures*. Jerusalem studies in religion and culture, v. 14. Leiden ; Boston: Brill, 2012.
- Burns, James Henderson, ed. *The Cambridge History of Medieval Political Thought: C. 350 – c. 1450*. Reprint. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.
- Cameron, Averil. *Byzantine matters*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- . *The Byzantines. The peoples of Europe*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2006.
- Dagron, Gilbert. *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*. Past and Present Publications. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 2003.
- Dostálová, Růžena, Anna Komnena. *Paměti Byzantské Princezny*. Praha: Odeon, 1996.
- Dumbarton Oaks, Alfred R. Bellinger, Philip Grierson, Michael F. Hendy, a Whittemore Collection (Fogg Art Museum), ed. *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. Dumbarton Oaks catalogues. Washington, D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992.
- Eastmond, Antony. *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, 2017.
- Fine, John V. A. *The Late Medieval Balkans: a Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. University of Michigan Press, 2009.
- Frazer, Margaret English. „Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy”. *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973): 145. <https://doi.org/10.2307/1291338>.
- Frazier, Alison Knowles, Patrick Nold, a John Monfasani, ed. *Essays in Renaissance thought and letters: in honor of John Monfasani*. Brill's studies in intellectual history, volume 241. Leiden ; Boston: Brill, 2015.

- , ed. *Essays in Renaissance thought and letters: in honor of John Monfasani*. Brill's studies in intellectual history, volume 241. Leiden ; Boston: Brill, 2015.
- Gregory, Timothy E. *A history of Byzantium*. MA: Blackwell Pub, 2005.
- Guillou, André, Jannic Durand, a Musée du Louvre, ed. *Byzance et les images: cycle de conférences organisé au Musée du Louvre par le Service culturel du 5 octobre au 7 décembre 1992*. Louvre conférences et colloques. Paris: Documentation française, 1994.
- Harley, J. B., a David Woodward, ed. *Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean*. The history of cartography, v. 1. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Harris, Jonathan, Catherine Holmes, a Eugenia Russell, ed. *Byzantines, Latins, and Turks in the eastern Mediterranean world after 1150*. 1st ed. Oxford studies in Byzantium. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Haussig, Hans Wilhelm. *A History of Byzantine Civilization*. London: Thames & Hudson, 1971.
- Herrin, Judith, a Guillaume Saint-Guillain, ed. *Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204*. Farnham, Surrey ; Burlington, VT: Ashgate, 2011.
- Hussey, J. M. *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford history of the Christian church. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2010.
- Cheyne, Jean-Claude. *The Byzantine aristocracy and its military function*. Variorum collected studies series CS859. Aldershot, Hampshire, England ; Burlington, Vt: Ashgate Pub, 2006.
- Cheyne, Jean-Claude, Hélène Ahrweiler, a Centre de documentation Histoire et civilisation byzantines et du Proche-Orient médiéval (Paris). *Pouvoir et contestations à Byzance 963–1210*. Paris: Publ. de la Sorbonne, 1990.
- Kazhdan, A. P., Alice-Mary Maffry Talbot, Anthony Cutler, Timothy E. Gregory, a Nancy Patterson Ševčenko, ed. *The Oxford dictionary of Byzantium*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Kazhdan, A. P., a Annabel Jane Wharton. *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*. The Transformation of the classical heritage 7. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Kuršanskis, Michel. „L'Empire de Trébizonde et la Géorgie". *Revue des études byzantines* 35, č. 1 (1977): 237–56. <https://doi.org/10.3406/rebyz.1977.2073>.

- Laiou, Angeliki E., a Akadēmia Athēnōn, ed. *Urbs Capta: The Fourth Crusade and Its Consequences = La IVe Croisade et Ses Conséquences*. Réalités Byzantines 10. Paris: Lethielleux, 2005.
- Langdon, John Springer, a John Springer Langdon. *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*. Hellenism--Ancient, Mediaeval, Modern, 7th v. New Rochelle, N.Y: A.D. Caratzas, 1992.
- Maguire, Henry, a Dumbarton Oaks Research Library and Collection, ed. *Byzantine Court Culture from 829 to 1204: Papers from a Symposium Held at Dumbarton Oaks in April 1994*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1997.
- Nicol, Donald M. *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Repr. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994.
- Nicol, Donald MacGillivray. *Church and society in the last centuries of Byzantium*. The Birkbeck lectures 1977. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1979.
- . *The last centuries of Byzantium, 1261–1453*. 2nd ed. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1993.
- Ödekan, Ayla, Nevra Necipoğlu, a Engin Akyürek, ed. *The Byzantine court: source of power and It; papış fım thSınd ntñatiñal Sği Gönül ByzantinStudies Symposium, Istanbul 21–23 June 2010*. Istanbul: Koç University Press, 2013.
- Page, Gill. *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2008.
- Peacock, A. C. S., a Sara Nur Yildiz, ed. *The Seljuks of Anatolia: court and society in the medieval Middle East*. Library of Middle East history 38. London; New York: I.B. Tauris, 2013.
- Ringrose, Kathryn M. *The perfect servant: eunuchs and the social construction of gender in Byzantium*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Savvidēs, Alexēs G. K., a Nikolaos G. Nikoloudēs. *Ho hysteros Mesaiōnikos kosmos, 11os - 16os aiōnes: Vyzantio, mesaiōnikē Dysē, Anatolē kai Islam, Valkania kai Slavoi*. Prōtotypē ekd. Athēna: Hērodotos, 2007.
- Setton, Kenneth Meyer. *The Papacy and the Levant, 1204–1571*. Memoirs of the American Philosophical Society, v. 114, 127, 161–162. Philadelphia: American Philosophical Society, 1976.
- Shepard, Jonathan, ed. *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492*.

- Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2008.
- Shepard, Jonathan, a Simon Franklin, ed. *Byzantine diplomacy: papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Publications / Society for the Promotion of Byzantine Studies 1. Aldershot, Hampshire, Great Britain : Brookfield, Vt: Variorum ; Ashgate, 1992.
- Stauridou-Zaphraka, Alkmēnē. *Nikaia Kai Ēpeiros Ton 13. Aiōna: Ideologikē Antiparathesē Stēn Prospatheia Tous Na Anaktēsoun Tēn Autokratoria*. Ekdoseis Vantias, 1990.
- Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2000.
- , ed. *The Byzantine world*. The Routledge worlds. London ; New York: Routledge, 2010.
- Stiernon, Lucien. „Les origines du despotat d'Épire. À propos d'un livre récent". *Revue des études byzantines* 17, č. 1 (1959): 90–126. <https://doi.org/10.3406/rebyz.1959.1200>.
- Thomas, David, Barbara Roggema, a Monferrer Sala Juan Pedro. *Christian-Muslim Relations a Bibliographical History*. Leiden: Brill, 2009.
- Toumanoff, Cyril. „On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar". *Speculum* 15, č. 3 (červenec 1940): 299–312. <https://doi.org/10.2307/2855207>.
- Treadgold, Warren T. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, Calif: Stanford Univ. Press, 2000.
- Tudorie, Ionuț-Alexandru. „Old and New in the Byzantine Imperial Coronation in the 13th Century". *Ostkirchliche Studien* 60 (2011): 69–109.
- Vasiliev, A. A. „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204–1222)". *Speculum* 11, č. 1 (leden 1936): 3–37. <https://doi.org/10.2307/2846872>.
- Vavřínek Vladimír, Balcárka Petra. *Encyklopedie Byzance*. Nakladatelství Libri, 2011.
- Wolff, Robert Lee. *Studies in the Latin empire of Constantinople*. Variorum reprint ; CS 55. London: Variorum, 1976.